

KAREN ARMSTRONG

ISTORIA LUI DUMNEZEU

Ediția a II-a revizuită

Traducere din limba engleză de
DANA IONESCU

ORION

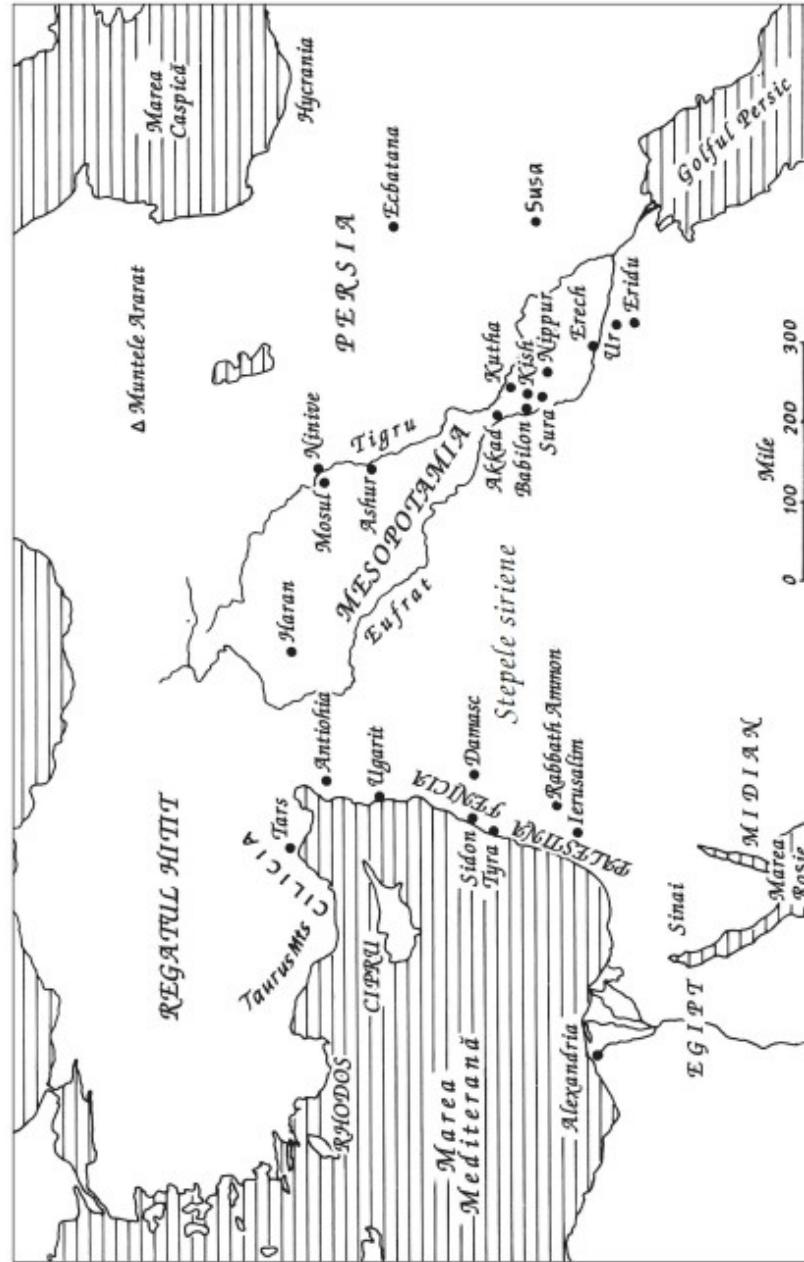
NOTA TRADUCĂTORULUI

Edițiile în limba română ale unor scrieri celebre, fie ele literare, filozofice sau religioase, din care prezenta traducere a preluat fragmente, ori de câte ori acest lucru a fost posibil, sunt precizate, de fiecare dată, în nota de final ce însoțește fiecare citat, împreună cu toate datele bibliografice.

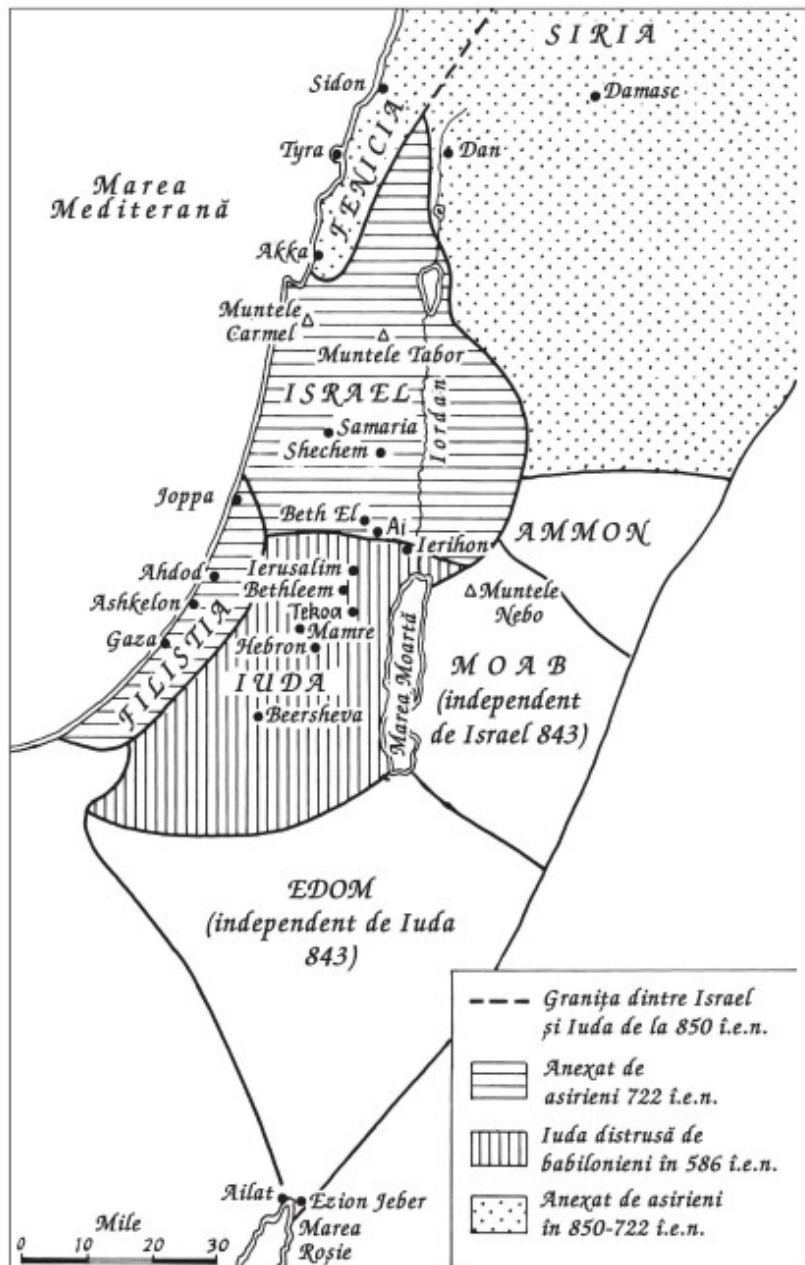
Traducerea celorlalte citate îi aparține traducătorului.

În ceea ce privește Biblia, toate citatele sunt preluate din *Biblia sau Sfânta Scriptură*, tipărită sub îndrumarea și cu purtarea de grijă a Preafericitului Părinte Teoctist, Patriarh al Bisericii Ortodoxe Române, cu aprobarea Sfântului Sinod, Editura Institutului Biblic și de Misiune al Bisericii Ortodoxe Române, București, 1991. Ediția reproduce textul ediției din 1982.

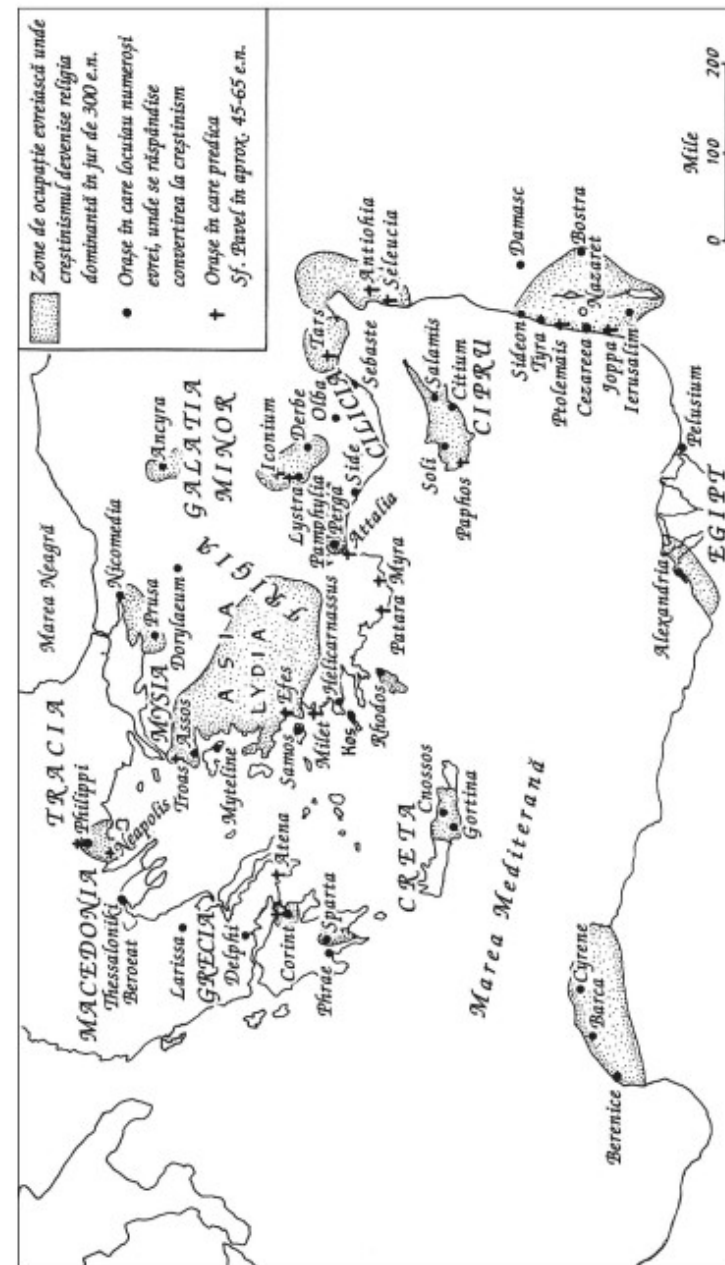
Pentru citatele din Coran s-a folosit *Coranul*, traducere din limba arabă, introducere și note de George Grigore, Editura Herald, București, 2009.

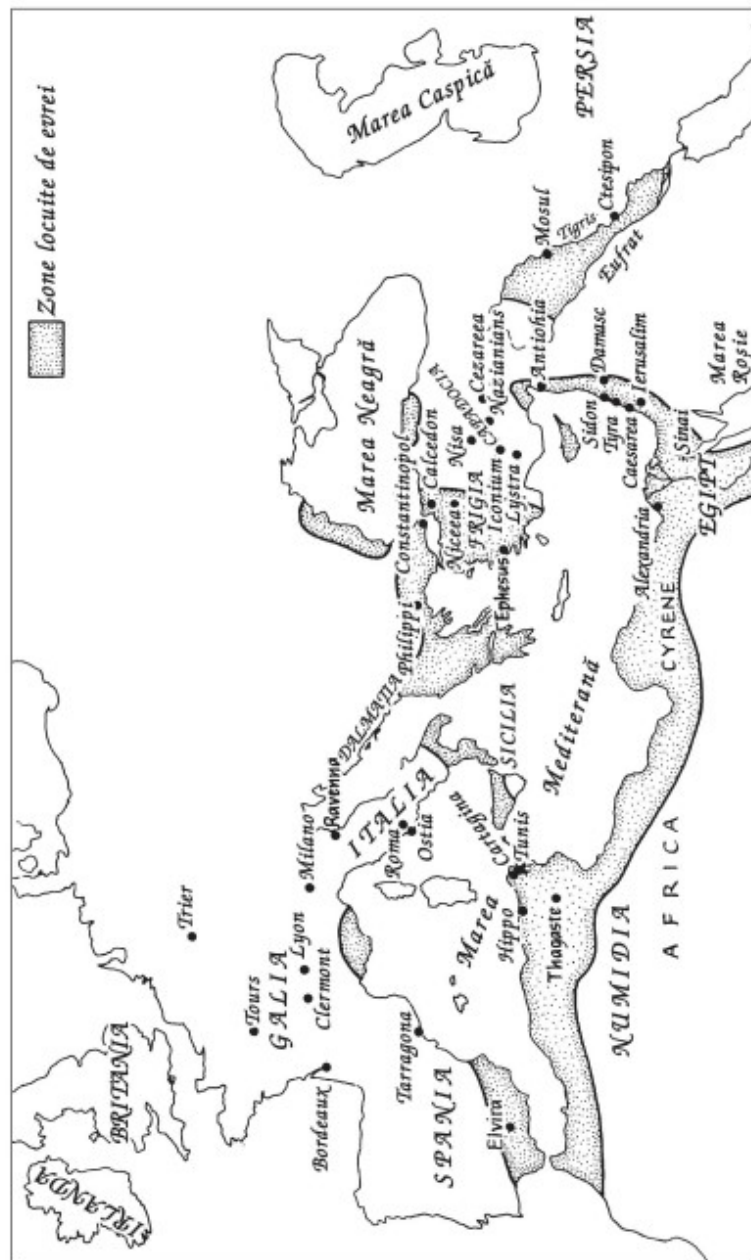
Oriental Mijlociu in Antichitate

Regatul Israelului și al Iudeii în 722-586 î.e.n.

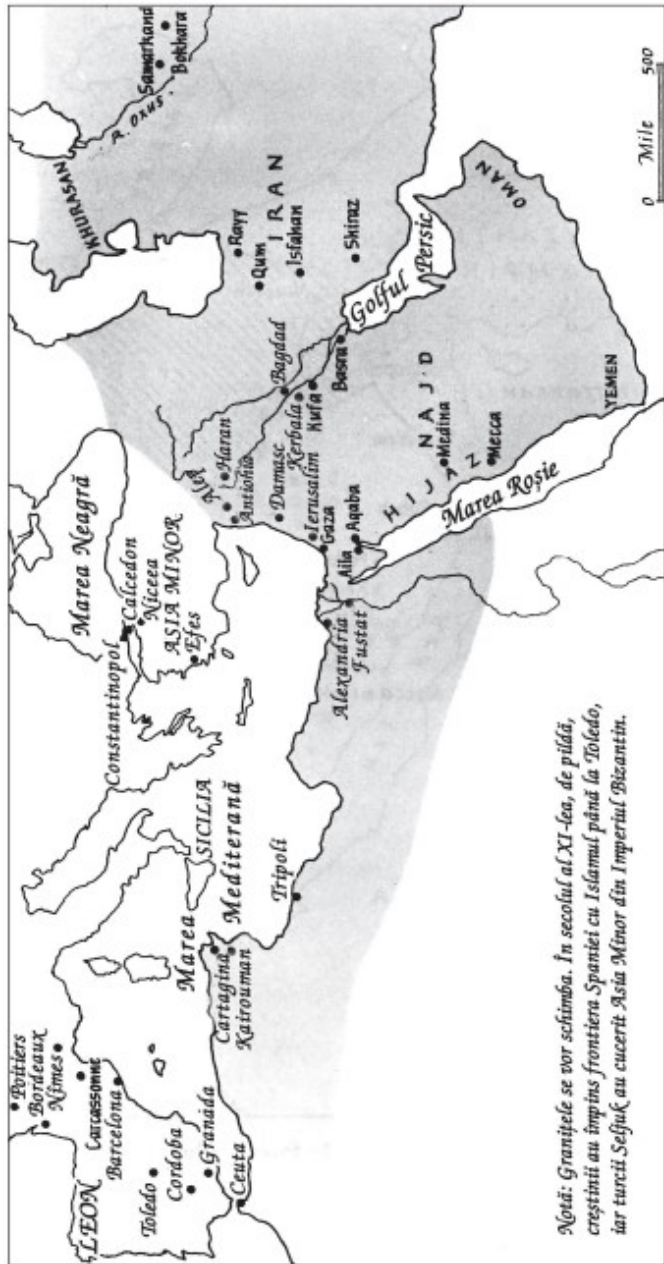
Creștinism și iudaism în 50-300 e.n.

Lumea Părinților Bisericii

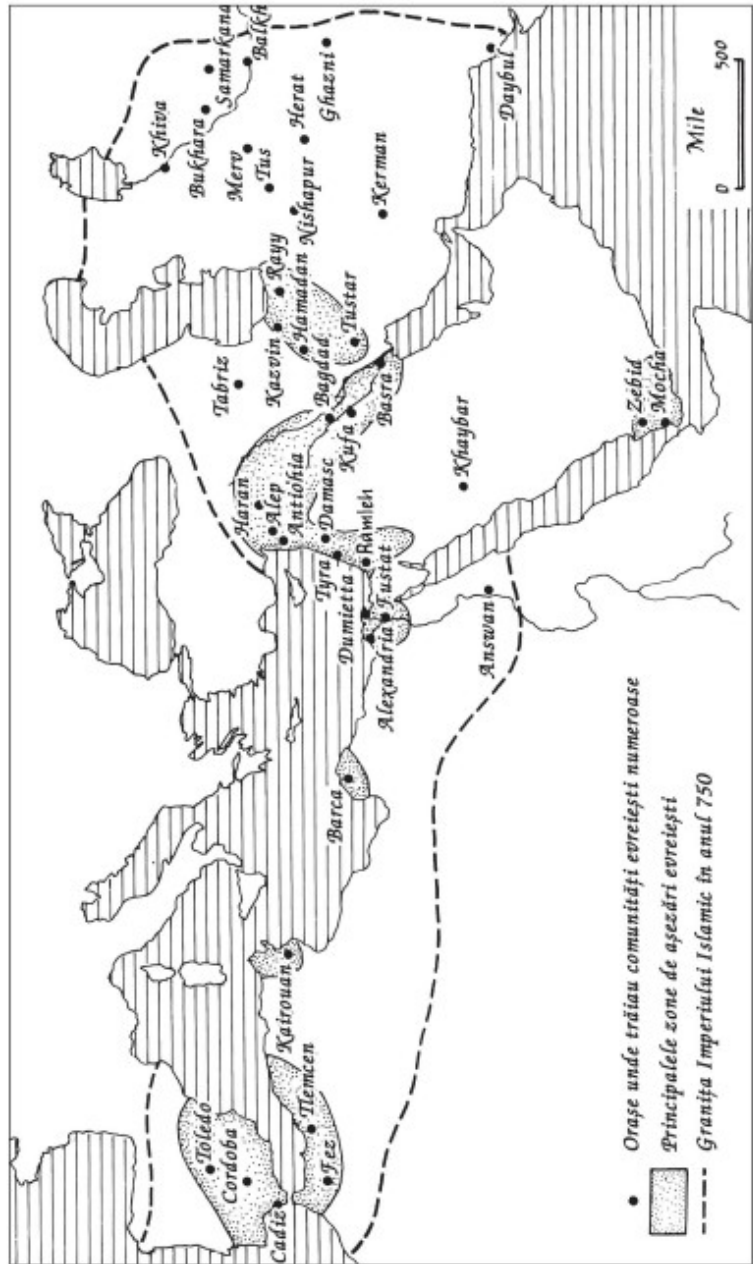

Arabia și împrejurimile ei în vremea profetului Mahomed (570-632 e.n.)

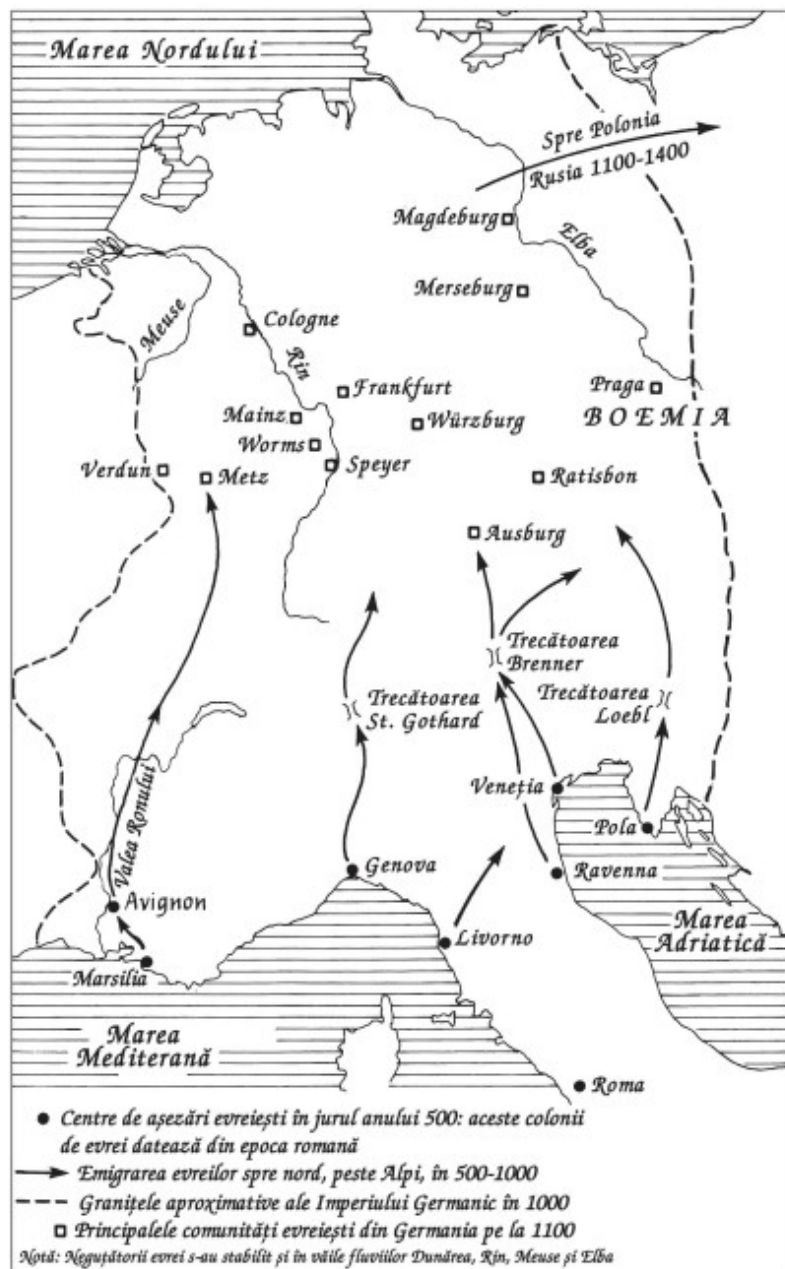
Notă: Granițele se vor schimba. În secolul al XI-lea, de pildă, creștinii au împins frontiera Spaniei cu Islamul până la Toledo, iar turcii Seljuk au cucerit Asia Minor din Imperiul Bizantin.

Imperiul Islamic la 750

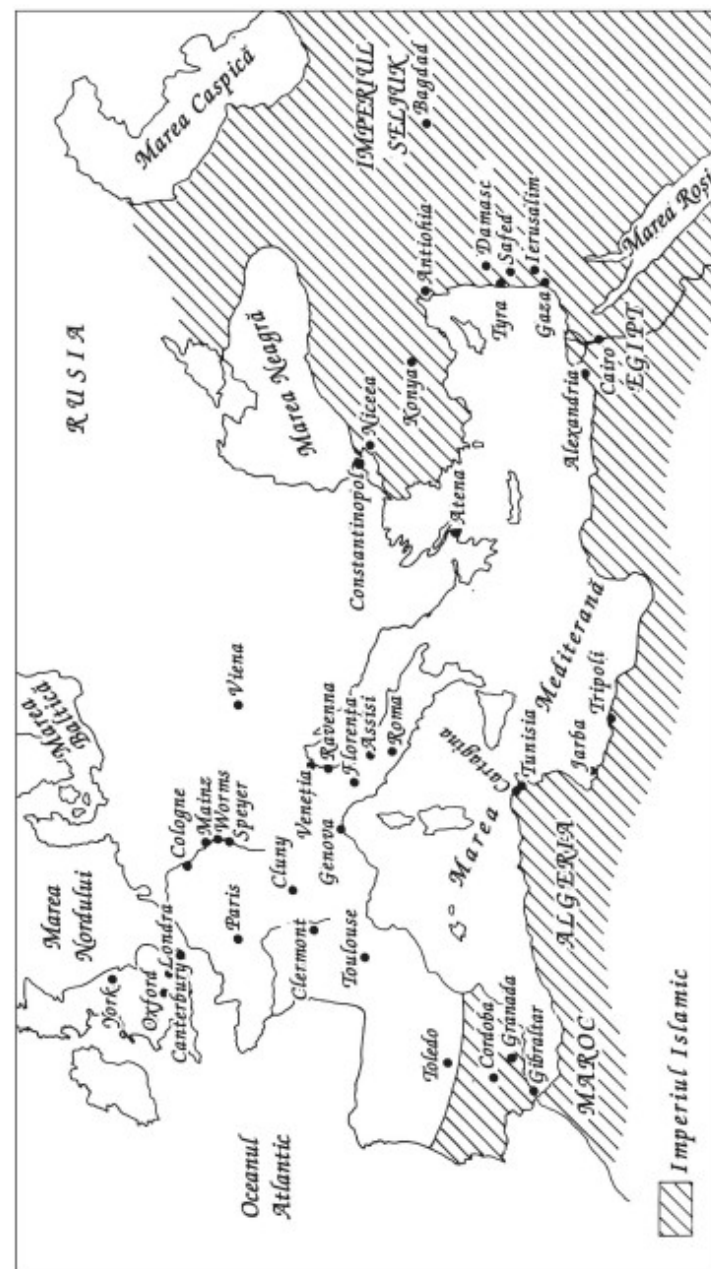

• Orașe unde trăiau comunități evreiești numeroase
 ▨ Principalele zone de așezări evreiești
 - - - Granița Imperiului Islamic în anul 750

Evreii din islam la 750

Așezarea evreilor în estul Franței și Germania în 500-1000

Noul Occident creștin în Evul Mediu

INTRODUCERE

În copilărie aveam câteva *convingeri* religioase adânc înrădăcinate, dar îmi lipsea *credința* în Dumnezeu. Există o diferență între *convingerile* cu privire la o serie de afirmații și *credința* cu ajutorul căreia dăm crezare unor astfel de aserțiuni. Credeam implicit în existența lui Dumnezeu, în prezența reală a lui Hristos în împărtășanie, în eficacitatea Sfintelor Taine, în posibilitatea de a fi condamnat pe vecie și în Purgatoriu ca realitate obiectivă. Dar nu pot spune că o asemenea credință în ideile religioase despre natura adevăratei realități era pentru mine o certitudine că viața de aici, de pe pământ, este frumoasă și bună. Catholicismul din copilăria mea era un crez mai degrabă înfricoșător. Așa cum scrisese James Joyce în *Portretul artistului la tinerețe*, și eu mi-am luat rația de predici despre focurile Iadului. De fapt, Iadul părea o realitate mai consistentă chiar decât cea reprezentată de Dumnezeu, pentru că era ceva ce îmi puteam imagina. Pe de altă parte, Dumnezeu era un personaj fantomatic, definit mai mult prin abstracțiuni intelectuale și mai puțin prin imagini. Când aveam vreo opt ani, a trebuit să învăț pe dinafară următorul răspuns la întrebarea „Ce este Dumnezeu?": „Dumnezeu este Spiritul Absolut, Care există numai prin Sine Însuși și este infinit în toată perfecțiunea Lui.“ Nu e de mirare că nu însemna mare lucru pentru mine și trebuie să recunosc că și acum mă lasă rece. Întotdeauna mi s-a părut că e o definiție extrem de fadă, pompoasă și arogantă. Dar, scriind această carte, am ajuns să cred că este și incorectă.

Pe măsură ce am crescut, am înțeles că religia nu înseamnă doar frică. Citeam viețile sfinților, poezii metafizici, pe T.S. Eliot și unele scrieri mistice mai simple. A început să mă impresioneze frumusețea

ritualurilor și, chiar dacă Dumnezeu rămânea departe, simțeam că se poate ajunge la el și că viziunea va transfigura întreaga realitate creată. De aceea am intrat într-un ordin religios și, ca novice și tânără călugăriță, am învățat mult mai multe despre credință. Am studiat apologetica, Sfintele Scripturi, teologia și istoria Bisericii. M-am adâncit în istoria vieții monastice și participam la discuții despre regulamentul ordinului nostru, pe care trebuia să-l știm pe de rost. Ciudat e că Dumnezeu era foarte puțin prezent în toate acestea. Atenția părea să se concentreze asupra unor detalii de importanță secundară și asupra unor aspecte minore ale religiei. Mă luptam cu mine însămi în timpul rugăciunii, străduindu-mă să-l cunosc pe Dumnezeu, dar el a rămas un supraveghetor sever, care ori mă vedea de fiecare dată când încălcam regulamentul, ori era o chinuitoare absență. Cu cât citeam mai multe despre extazul sfinților, cu atât mai neputincioasă mă simțeam. Eram nefericită, căci îmi dădeam seama că mica mea experiență religioasă era rodul propriilor eforturi de a-mi folosi sentimentele și închipuirea. Uneori, evlavia era o reacție estetică la frumusețea muzicii gregoriene și a ceremonialului. Dar, de fapt, nu *trăisem* nimic venit de undeva de dincolo de mine însămi. Nu îl simțisem niciodată pe Dumnezeul descris de profeți și de mistici. Iisus Hristos, despre care vorbeam mult mai mult decât despre Dumnezeu, părea pur și simplu un personaj istoric inseparabil de Antichitatea târzie. De asemenea, am început să am serioase îndoieli cu privire la unele dintre doctrinele Bisericii. Cum putea cineva să știe sigur că omul Iisus fusese întruparea lui Dumnezeu și ce semnificație avea o astfel de convingere? Oare Noul Testament chiar propovăduia complexa și contradictoria doctrină a Treimii? Sau oare era și ea, ca multe alte aspecte ale credinței, o plâsmuire creată de teologi, după ce se scurseseră multe veacuri de la moartea lui Iisus la Ierusalim?

După aceea, am părăsit viața religioasă cu părere de rău. Odată eliberată de povara eșecului și a nepotrivirii, am simțit cum credința în Dumnezeu mă părăsea pe tăcute. El nu intervenise niciodată în viața mea, deși făcusem tot ce îmi stătuse în putință să se întâmple așa. Acum, că nu mă mai simțeam așa de vinovată și de neliniștită în privința lui, s-a îndepărtat prea mult ca să mai fie o realitate. Dar, oricum, religia a continuat să mă preocupe și am realizat câteva emisiuni de televiziune despre începuturile creștinismului și despre natura experienței religioase. Cu cât învățam mai multe despre istoria religiei, cu atât mai justificate

imi păreau rătăcirile mele anterioare. Doctrinile pe care în copilărie le acceptasem fără să-mi pun întrebări erau într-adevăr rodul gândirii omenești, cristalizat într-o perioadă lungă. Știința părea să se fi descotorosit de Dumnezeul Creator, iar învățații într-ale Bibliei demonstraseră că Iisus nu pretinsese niciodată că ar fi fost de natură divină. Epilepsia mă făcea să am crâmpie de viziune, despre care știam că sunt un defect pur neurologic. Oare viziunile și stările de extaz ale sfinților fuseseră, și ele, doar momente de tulburare mentală? Din ce în ce mai mult, Dumnezeu părea o aberație, o invenție a speciei umane.

În ciuda anilor pe care i-am petrecut în călugărie, nu cred că experiența mea cu Dumnezeu este neobișnuită. Ideile despre el, pe care mi le conturasem în copilărie, nu au ținut pasul cu progresul pe care l-am făcut, acumulând cunoștințe din varii discipline. Mi-am schimbat părerea simplistă și copilărească despre Moș Crăciun. Am ajuns la o înțelegere a complexității suferinței omenești mai matură decât cea pe care o avusesem când mergeam la grădiniță. Totuși, confuzele idei ale copilăriei despre Dumnezeu nu s-au schimbat și nu s-au dezvoltat. Și cei care nu au în mod deosebit o formație religioasă, ca în cazul meu, pot descoperi că reprezentarea lor despre el s-a conturat tot în copilărie. Dar după aceea ne-am îndepărtat cu toții de sentimentele copilărești și l-am lăsat în urmă pe Dumnezeul primilor ani din viață.

Oricum, studiul istoriei religiilor arată că ființele omenești sunt animale spirituale. Există într-adevăr o rațiune pentru a argumenta că *Homo sapiens* înseamnă și *Homo religiosus*. Bărbații și femeile au început să se închine la zei îndată ce au devenit în mod vizibil oameni. Dând naștere la opere de artă, au creat și religii, și nu pur și simplu pentru că doreau să fie siguri de izbândă. Credințele începuturilor exprimau mirarea și misterul, care nu au încetat să fie componente esențiale ale experienței omului în această frumoasă, dar înspăimântătoare lume. Asemenea artei, religia este o încercare de a găsi sensul și valoarea existenței, în ciuda suferințelor la care este condamnat trupul. Ca orice altă activitate omenească, și religia poate fi folosită abuziv, lucru pe care, se pare, noi, oamenii, l-am făcut mereu, nu din cauza manipulării laice la care s-au datat unii regi și preoți, ci mai ales pentru că este un abuz inerent firii omenești. Secularizarea din zilele noastre este un fenomen cu totul și cu totul nou, unul fără precedent în istorie. Trebuie să așteptăm să vedem cum va evolua. Este, de asemenea, adevărat că

umanismul nostru liberal de tip occidental nu este un rezultat la care se ajunge în mod firesc, ci, ca și prețuirea artei sau a poeziei, unul care trebuie cultivat. Umanismul este, în sine, o religie fără Dumnezeu, căci, bineînțeles, nu toate religiile sunt teiste. Idealul nostru etic nereligios și-a format propriile discipline – a minții și a inimii – și le-a dat oamenilor mijloacele de a descoperi credința în sensul suprem al vieții omenești, instrumente oferite odinioară de religiile convenționale.

Când am început să cercetez istoria ideii de Dumnezeu și a modului în care el e perceput în iudaism, creștinism și islam, trei credințe mono-teiste înrudite, m-am așteptat să descopăr că Dumnezeu a fost pur și simplu o plămădire modelată de nevoile și dorințele oamenilor. M-am gândit că „el” va reflecta temerile și aspirațiile societății în diverse stadii ale dezvoltării ei. Previziunile mele nu s-au dovedit a fi complet nejustificate, dar am fost foarte surprinsă de unele dintre descoperiri și mi-aș fi dorit să fi învățat toate acestea acum treizeci de ani când am început explorarea vieții religioase. Angoasa mea nu ar fi avut asemenea proporții dacă aș fi auzit – de la monoteiști eminenți din toate cele trei religii – că, în loc să-l aștept pe Dumnezeu să coboare din ceruri, ar trebui să-mi creez propria percepție asupra lui. Alți rabini, preoți și sufiști m-ar fi luat la întrebări pentru că am presupus că Dumnezeu era – în vreun fel – o realitate „pe acolo, de undeva”. M-ar fi pus în gardă, spunându-mi să nu mă aștept să-l experimentez ca pe un fapt obiectiv la care se poate ajunge prin procesul obișnuit al gândirii raționale. Mi-ar fi dezvăluit că, în mare măsură, Dumnezeu a fost un rod al imaginației creatoare, ca muzica și poezia care mă inspirau atât. Câțiva monoteiști foarte respectați mi-ar fi spus încet, dar ferm, că Dumnezeu nu există cu adevărat, dar că „el” este, totuși, cea mai importantă realitate din lume.

Această carte nu va fi o istorie a realității inefabile a lui Dumnezeu însuși, care este dincolo de timp și de schimbare, ci o istorie a modului în care oamenii l-au perceput de-a lungul timpului, de la Avraam până în zilele noastre. Ideea lor despre Dumnezeu are o istorie, căci a fost întotdeauna ceva ușor diferit pentru fiecare grup de oameni care au adoptat-o în diverse epoci. Felul în care o anumită generație și-l reprezintă pe Dumnezeu poate să nu aibă niciun sens pentru alta. E un adevăr că afirmația „Cred în Dumnezeu” nu are un sens obiectiv în sine, ci, ca orice altă afirmație, are sens doar într-un anumit context, când e făcută de o anumită comunitate. Prin urmare, cuvântul „Dumnezeu” nu

are un conținut fix, ci, dimpotrivă, include o gamă largă de sensuri, unele dintre ele fiind contradictorii sau excluzându-se reciproc. Dacă ar fi fost inflexibilă, noțiunea de Dumnezeu n-ar fi devenit una dintre marile idei ale omenirii. Când o anumită concepție își pierde înțelesul sau relevanța, ea este încet-încet abandonată și înlocuită cu o nouă teologie, lucru cu care un fundamentalist n-ar fi de acord, de vreme ce fundamentalismul e anistoric și decretează că Avraam, Moise și profeții ulteriori au experimentat divinitatea exact la fel ca oamenii de azi. Dacă analizăm cele trei religii, ne va fi clar că nu există o perspectivă obiectivă asupra lui „Dumnezeu”, iar fiecare generație își creează propria ei reprezentare. Acest lucru e valabil și pentru ateism. Propoziția „Nu cred în Dumnezeu” a avut sensuri ușor diferite de la o epocă la alta. Cei considerați atei de-a lungul anilor au negat mereu o anumită concepție despre divinitate. Oare „Dumnezeul” pe care îl resping atei de azi este același cu Dumnezeul patriarhilor, al profeților, al filozofilor, al misticilor sau al deștilor din secolul al XVIII-lea? Toate aceste divinități au fostenerate ca fiind Dumnezeul din Biblie și din Coran de către evrei, creștini și musulmani, în anumite momente din istoria lor. Însă vom vedea că diferă foarte mult una de cealaltă. Ateismul a fost adesea o etapă de tranziție, astfel că evreii, creștinii și musulmanii erau numiți „atei” de contemporanii lor păgâni pentru că îmbrățișaseră o idee revoluționară despre divinitate și transcendență. Este ateismul modern tot o respingere a celui „Dumnezeu” care nu mai poate soluționa dificultățile epocii noastre?

În pofida caracterului său extramundan, religia este extrem de pragmatică. Vom constata că pentru o reprezentare a divinității este mai important să fie valabilă decât să aibă temei logic sau științific. Când nu mai funcționează, noțiunea este schimbată, uneori cu ceva complet diferit, ceea ce nu i-a deranjat pe cei mai mulți monoteiști din trecut, fiindcă erau convinși că ideile lor despre divinitate nu sunt eterne, ci provizorii, de vreme ce erau și nu puteau fi decât roadele gândirii omenești, separate de Realitatea inefabilă pe care o simbolizau. Unii chiar au conceput moduri îndrăznețe de a pune în evidență această diferență vitală. Un mistic medieval a mers atât de departe, încât a afirmat că Realitatea supremă, în mod eronat numită Dumnezeu, nici măcar nu era menționată în Biblie. De-a lungul istoriei, oamenii au cunoscut o dimensiune a spiritului ce pare să transcendă lumea omenească. Mintea oamenilor are,

într-adevăr, uluitoarea putere de a concepe noțiuni ce trec dincolo de ea. Oricum am interpreta-o, transcendența face parte din viața omenească. Dar nu toată lumea crede că este de natură divină. Budiștii, după cum vom vedea, susțin că viziunile și transele lor nu provin dintr-o sursă supranaturală, ci, dimpotrivă, pentru oameni sunt un dat al firii. Oricum, toate marile religii sunt de acord că transcendența nu se poate descrie prin cuvinte ce fac parte din limbajul obișnuit, care este conceptual. Monoteiștii i-au spus acestei transcendențe „Dumnezeu”, dar au adăugat tot felul de precizări. Evreilor, de pildă, le este interzis să rostească Sfântul Nume al Domnului, iar musulmanii n-au voie să reprezinte vizual divinitatea. Interdicția ne atrage atenția că realitatea pe care o numim „Dumnezeu” depășește orice exprimare la care ar putea recurge oamenii.

Nu veți găsi aici o istorie în sensul obișnuit al cuvântului, de vreme ce ideea de Dumnezeu nu are o singură origine și nu a avut o traiectorie rectilinie înainte de a deveni o concepție bătută în cuie. Așa funcționează noțiunile științifice, spre deosebire de ideile din sfera artei și a religiei. Așa cum în poezia de dragoste există un număr limitat de teme, tot așa oamenii au spus, iar și iar, aceleași lucruri despre Dumnezeu. Și, într-adevăr, vom descoperi asemănări uimitoare între ideile iudaice, creștine și musulmane despre divin. Chiar dacă și evreii, și musulmanii consideră că doctrina creștină a Treimii și cea a Întrupării sunt aproape blasfemii, și ei și-au format propriile versiuni ale acestor controversate teologii. Fiecare expresie a temelor universale este ușor diferită, oricum, și stă mărturie pentru ingeniozitatea imaginației omenești, în strădania ei de a-și dezvălui viziunea despre „Dumnezeu”.

Dată fiind amploarea subiectului, mă limitez la Unul Dumnezeu, cel la care se închină evreii, creștinii și musulmanii, deși am cercetat, din când în când, și concepții păgâne, hinduiste și budiste despre realitatea ultimă, pentru a clarifica perspectiva monoteistă. Se pare că ideea de Dumnezeu este foarte apropiată de unele idei din religii care s-au dezvoltat independent. Indiferent de concluzia pe care o vom trage despre realitatea lui Dumnezeu, este dincolo de îndoială că istoria ideii va aduce la lumină aspecte importante despre mintea omenească și despre natura aspirației noastre. În ciuda caracterului secularizat al societății occidentale, ideea de Dumnezeu continuă să joace un rol în viețile a milioane de oameni. Studii de la sfârșitul secolului XX au arătat că 99% dintre americani cred în Dumnezeu. Dar întrebarea este: în care „Dumnezeu”?

Teologia este adesea plictisitoare și abstractă, dar istoria lui Dumnezeu este pasionantă și vie. Spre deosebire de alte perspective asupra esenței, ea a însemnat lupte titanice și mari angoase. Profeții Israelului l-au experimentat pe Dumnezeul lor în dureri fizice care le străpungeau fiecare parte a trupului, provocându-le furie și extaz. Monoteiștii trăiau adesea realitatea căreia îi spuneau Dumnezeu în stări extreme. Așa că vom citi despre vârfuri de munte, întuneric, pustie, răstignire și tortură. Se pare că, în Occident, trăirea experienței divinului a fost cu adevărat traumatizantă. De ce această tensiune? În schimb, alți monoteiști au vorbit despre lumină și transfigurare. Au recurs la imagini îndrăznețe pentru a exprima complexitatea realității pe care au trăit-o, care mergea mult mai departe de teologia dreptei-credințe. Interesul pentru mitologie a revenit recent, ceea ce poate fi un indiciu despre dorința larg răspândită de a găsi o expresie mai ingenioasă pentru adevărul religios. Opera savantului american Joseph Campbell, dispărut dintre noi, a câștigat popularitate fiindcă explorează mitologia perenă a omenirii, asociind mituri străvechi cu mituri încă prezente în societățile tradiționale. Se afirmă deseori că cele trei religii monoteiste nu au mitologie și nici simbolism poetic. Totuși, deși monoteiștii au respins la început miturile vecinilor păgâni, acestea s-au strecurat adesea în respectivele credințe, mai târziu. Au existat mistici care au spus că Dumnezeu s-a întrupat într-o femeie, de exemplu. Alții au vorbit cu evlavie despre sexualitatea lui, introducând elementul feminin în concepția despre divinitate.

Ajungem astfel la o chestiune dificilă. Pentru că acest Dumnezeu și-a început existența ca divinitate masculină, monoteiștii i-au atribuit pronumele „el”. Și e de înțeles de ce feministele au obiectat în ultimii ani. De vreme ce intenționez să prezint gândurile și trăirile oamenilor care îi spun lui Dumnezeu „el”, voi folosi terminologia convențională masculină, cu excepția situațiilor în care divinitatea are un sens neutru. Totuși, poate e bine să precizăm că discuția despre Dumnezeu în termeni masculini este un aspect problematic în limba engleză. În ebraică, arabă și franceză, genul gramatical este un fel de contrapondere de natură sexuală și o dialectică pentru discursul teologic, ceea ce asigură un echilibru adesea absent în limba engleză. Termenul arab *al-Lah* (numele suprem al lui Dumnezeu) este de gen masculin din punct de vedere gramatical, dar termenul care denumește esența divină și incognoscibilă a lui Dumnezeu, *al-Dhat*, este de gen feminin.

Întreaga abordare a ideii de Dumnezeu implică dificultăți de nedepășit. Totuși, monoteiștii au recurs la limbaj, deși i-au negat capacitatea de a exprima realitatea transcendentă. Dumnezeu cvreilor, al creștinilor și al musulmanilor este un Dumnezeu care, într-un anumit sens, vorbește. Cuvântul lui este crucial în toate cele trei religii. Cuvântul Domnului a configurat istoria culturii noastre. Trebuie să hotărâm dacă, pentru noi, cuvântul „Dumnezeu” mai are azi vreun sens.

Notă: Pentru că analizez istoria lui Dumnezeu din perspectivă iudaică, musulmană și creștină, termenii „i.Hr.” („înainte de Hristos”) și „d.Hr.” („după Hristos”), folosiți prin convenție în Occident, îmi par nepotriviiți. Prin urmare, am recurs la alternativa „i.e.n.” („înaintea erei noastre”) și „c.n.” („era noastră”).

CAPITOLUL I

LA ÎNCEPUT...

La început, ființele omenești au creat un Dumnezeu care a fost Cauza Primă a tuturor lucrurilor, Cărmuitorul cerului și al pământului. Nu era reprezentat prin imagini și nu existau nici temple sau preoți care să-l slujească, dar era prea sus pentru a fi cuprins într-un cult orânduie de oameni. Și, încetul cu încetul, el a pălit în conștiința acestora. Ajunsese atât de îndepărtat, încât ei au hotărât că nu-l mai vor. După aceea, s-a spus că a dispărut.

Așa sună teoria popularizată de preotul Wilhelm Schmidt în *Originea ideii de Dumnezeu*, volum publicat pentru prima dată în 1912. Autorul sugerează că existase un monoteism primitiv înainte ca oamenii să se închine la zei. La începuturi, recunoscuseră o singură Divinitate Supremă, care crease universul și orânduise de departe viețile oamenilor. Crediința într-un astfel de Zeu de Sus (uncori numit Zeul Cerului, datorită asocierii cu înaltul cerului) continuă să fie o trăsătură a vieții religioase pe care o duc multe triburi africane. Aspiră la Dumnezeu prin rugăciune, crezând că el îi veghează și îi va pedepsi pentru fărâdelegi. Totuși, e bizar că el e absent din viața lor de zi cu zi și că nu există un cult anume care să-i fie dedicat, iar chipul lui nu este niciodată reprezentat. Membrii triburilor spun că el nu poate fi exprimat și nu trebuie să fie pângărit de lumea oamenilor. Unii zic că „a plecat”. În viziunea antropologilor, Dumnezeu s-a îndepărtat atât de mult și atât de sus, încât a fost înlocuit cu spirite inferioare și divinități mai accesibile. Astfel că, afirmă teoria lui Schmidt, în vremurile străvechi, Dumnezeului de Sus i-au luat locul zcii mai atrăgători din panteonurile păgâne. Prin urmare, la început a fost Un Singur Dumnezeu. Dacă este așa, atunci monoteismul a fost una

dintre ideile timpurii pe care ființele umane le-au dezvoltat pentru a explica misterul și tragedia vieții, dar și pentru a arăta greutățile pe care o astfel de divinitate s-ar putea să le întâmpine.

A demonstra că acest lucru e adevărat este cu neputință. Există multe teorii despre originea religiei, dar se pare că oamenii au plăsmuit divinități dintotdeauna, iar când o anumită idee religioasă nu li se mai potrivește ea este pur și simplu înlocuită. Asemenea idei dispar pe tăcute, fără zgomot, așa cum s-a întâmplat cu Zeul Cerului. În zilele noastre, mulți ar zice că Dumnezeu adorat secole întregi de evrei, creștini și musulmani a devenit la fel de îndepărtat ca Zeul din Cer, iar alții chiar au afirmat că, de fapt, a murit. Fără îndoială că el pare să se retragă din viețile unui număr din ce în ce mai mare de oameni, mai ales din Europa Occidentală. Ei vorbesc despre „un gol lăsat de Dumnezeu” în conștiința lor, acolo unde existase cândva, din cauză că, deși el pare neimportant în unele zone, a jucat un rol crucial în istoria noastră și a fost una dintre marile idei ale omenirii din toate timpurile. Ca să înțelegem ce pierdem – în caz că el chiar dispăre – trebuie să vedem ce făceau oamenii când au început să i se închine acestui Dumnezeu, dar și ce însemna el și cum îl concepeau. Ca atare, suntem nevoiți să ne întoarcem în timp, în Orientul Mijlociu, acolo unde a apărut ideea Dumnezeului nostru, cu peste paisprezece mii de ani în urmă.

Unul dintre motivele pentru care religia pare lipsită de relevanță azi este faptul că mulți dintre noi nu mai au sentimentul că sunt înconjurați de nevăzut. Cultura noastră întemeiată pe știință ne învață să ne concentrăm atenția asupra lumii fizice și materiale din fața noastră. Acest fel de a privi universul a dus la rezultate spectaculoase, iar o consecință este faptul că, oricum, am alungat percepția „spiritualului” sau „sacru-lui” care predomină în existența oamenilor din societățile tradiționaliste la toate nivelurile, o dimensiune care a fost odinioară o componentă esențială a omului ce experimenta lumea. În insulele din Marea Sudului, acestei forțe misterioase i se spune *mana*. Pentru alții, ea înseamnă prezență sau spirit. Uneori, a fost percepută ca fiind o forță impersonală, asemenea unei forme de radioactivitate sau de electricitate. S-a crezut că ea își găsește sălașul în șefii de triburi, în plante, pietre sau animale. Latinii au trăit experiența unor *numina* (spirite) în dumbrăvi sacre. Arabii au crezut că peisajul e populat cu *djinni*. Oamenii au dorit, firește, să intre în contact cu respectiva realitate și să o supună. Dar au vrut,

de asemenea, să o admire. Când au personalizat puterile nevăzute sub forma unor divinități, asociindu-le cu vântul, soarele, marea și stelele, cărora le atribuiau trăsături omenești, și-au exprimat afinitatea cu nevăzutul și cu lumea înconjurătoare.

Rudolf Otto, istoric german al religiilor, autorul unei cărți importante intitulată *Sacru*, publicate în 1917, credea că simțul special al „numinosului” este fundamental pentru religie. A susținut că el precedă orice dorință de a explica originea lumii sau de a găsi un temei pentru comportamentul moral. Ființele umane simt în mai multe feluri puterea numinosului, care poate provoca o surescitare sălbatică, asemenea celei din vremea bacanalelor, sau inspiră un calm profund. Alteori, oamenii simțeau groază și smerenie în prezența forței necunoscute ce exista în toate aspectele vieții. Când au început să-și plăsmuiască miturile și să-și adore zcii, oamenii nu se aflau în căutarea unei explicații directe a fenomenelor naturii. Poveștile istorice, precum și picturile rupestre și obiectele cioplite au fost încercarea lor de a da glas uimirii și de a lega pătrunzătorul mister de propriile vieți. Poeții, muzicienii și artiștii în general sunt impulsionați și azi de aceeași dorință. În Paleolitic, de exemplu, perioadă când se dezvoltă agricultura, cultul Zeiței-Mamă afirma că fertilitatea, care putea schimba viața omului, era sacră. Artiștii au cioplit statui în care o înfățișează ca pe o femeie însărcinată, goală. Arheologii au descoperit asemenea reprezentări peste tot în Europa, dar și în Orientul Mijlociu și în India, iar Zeița-Mamă a rămas un reper importat în imaginar secole de-a rândul. Asemenea străvechiului Zeu al Cerului, a fost asimilată în panteonurile de mai târziu, împreună cu alte zeități timpurii. Era una dintre cele mai puternice divinități, fără îndoială mai puternică decât Zeul Cerului, care a rămas o figură obscură. În Sumerul antic purta numele de Inana, în Babilon se numea Iștar, în Canaan i se spunea Anat, în Egipt era Isis, iar în Grecia, Afrodita. În toate aceste culturi s-au născut povești asemănătoare, care aminteau despre rolul ei în viața spirituală a oamenilor. Astfel de mituri nu cereau o interpretare literală, fiind tentative metaforice de a descrie o realitate prea complexă și prea impalpabilă pentru a fi exprimată în orice altă manieră. Poveștile dramatice despre zei și zeițe i-au ajutat pe oameni să-și dezvolte un simț special de percepere a forțelor puternice, dar nevăzute, care îi înconjurau.

Se pare că în Antichitate oamenii considerau că nu pot deveni cu adevărat ființe umane decât participând la viața divină. Existența pământească era, desigur, fragilă și stătea sub semnul morții. Așa că imitând acțiunile zeilor bărbații și femeile căpătau și ei ceva din marea putere și din eficacitatea divinităților. Astfel, se credea că zeii îi învățaseră pe oameni să construiască orașe și temple, care erau simple copii ale sălașului lor din sfera divină. Lumea sacră a zeilor, așa cum era înfățișată în mituri, nu era doar un ideal la care aspirau ființele omenești, ci reprezenta chiar prototipul existenței umane. Era matricea originară sau arhetipul după care se modela viața noastră de aici. Exista credința că aici, pe pământ, totul este o copie a unui original din lumea divinului, percepție care a hrănit mitologia și modul de organizare socială și rituală din majoritatea culturilor antice, continuând să influențeze societățile tradiționale care supraviețuiesc și azi.¹ În Iranul antic, de pildă, se credea că fiecare persoană sau fiecare obiect din realitatea lumescă (*getik*) are un corespondent în lumea arhetipală a realității sacre (*menok*). Nouă, celor din lumea modernă, ne e greu să înțelegem o asemenea viziune, deoarece autonomia și independența sunt, pentru noi, valori umane supreme. Totuși, celebrul dicton *Post coitum omne animal tristic est* („După actul sexual, orice ființă este tristă”) continuă să sintetizeze o experiență obișnuită, anume aceea că, după un moment intens, așteptat cu mare nerăbdare, simțim adesea că ne-a scăpat ceva important, ceva ce rămâne de neatins. Imitarea unui zeu a fost și este un act important în religie. Odihna de Sabat sau spălarea picioarelor unui om în Joia Mare, gesturi care, în sine, sunt lipsite de semnificație, au acum un sens și sunt sfinte, deoarece oamenii cred că însuși Dumnezeu a făcut aceste lucruri.

În lumea Mesopotamiei antice exista același tip de spiritualitate. În ținutul cuprins între Tigru și Eufrat, adică în Irakul de azi, locuia în jurul anului 4000 î.e.n. poporul sumerian, care a întemeiat una dintre primele culturi majore din Oicumenă (lumea civilizată). În orașele Ur, Ereh și Kiș, sumerienii au inventat scrierea cuneiformă, au ridicat extraordinarele temple-turn numite zigurate și au creat legi impresionante, dar și o literatură și o mitologie pe măsură. La puțină vreme după aceea, akkadienii au invadat teritoriul și au adoptat limba și cultura Sumerului, iar mai târziu, în jurul anului 2000 î.e.n., amoriții au cucerit ținutul sumero-akkadian, stabilindu-și capitala la Babilon. În sfârșit, peste alte cinci sute de ani, asirienii s-au stabilit la Ashur, din vecinătate, după

care au cucerit Babilonul, în secolul al VIII-lea î.e.n., iar tradiția babiloniană s-a răsfrânt asupra mitologiei și religiei din Canaan, care avea să devină Pământul Făgăduinței pentru vechii israeliți. Asemenea altor popoare antice, babilonienii erau încredințați că înfăptuirile lor culturale li se datorau zeilor, care le dezvăluseră stilul lor de viață strămoșilor mitici. Așadar, Babilonul însuși era considerat o imagine a Paradisului, iar fiecare templu era considerat o copie a unui palat celest. Legătura cu lumea sacră se celebra și se perpetua an de an, la marele Festival al Anului Nou, sărbătorit pentru prima dată în secolul al VII-lea î.e.n. Se ținea în Babilon, orașul sfânt, în luna lui Nyssan – aprilie – și includea o ceremonie solemnă de întronare a regelui care avea să domnească încă un an. Totuși, stabilitatea politică putea dura atâta vreme cât participa la guvernarea mai durabilă și mai concretă exercitată de zei, care, prin crearea lumii, aduseseră ordinea în haosul primordial. Cele unsprezece zile sacre ale Festivalului îi proiectau pe participanți în afara timpului profan, conducându-i în universul sacru și etern al zeilor prin intermediul gesturilor ritualice. Un țap era sacrificat pentru a simboliza moartea vechiului an. Umilirea în public a regelui și întronarea unui monarh de carnaval în locul lui erau mijloace de reprezentare a haosului originar, iar o luptă simulată punea în scenă confruntarea zeilor cu forțele distructive.

Acțiunile simbolice aveau valoare sacră și, cu ajutorul lor, babilonienii se cufundau în puterea sacră, adică în *mana*, de care depindea marea lor civilizație. Cultura era resimțită ca o realizare șubredă, care putea oricând să cadă pradă forțelor dezordinii și ale dezintegrării. În după-amiaza celei de-a patra zile a festivalului, preoții și muzicanții se adunau în Sfânta Sfintelor pentru a recita *Enuma Eliș*, poemul epic ce preamărea victoria zeilor care au învins haosul. Nu era o poveste despre originile concrete ale vieții pe pământ, ci reprezenta o încercare simbolică și deliberată de a afirma că există un mare mister și de a dezlănțui forța lui sacră. A istorisi literal geneza nu era cu puțină, fiindcă nimeni nu fusese martor la acele întâmplări de neînchipuit. Astfel, mitul și simbolul erau singurele mijloace potrivite și capabile să le descrie. Dacă aruncăm o privire în *Enuma Eliș*, putem pătrunde o clipă în spiritualitatea din care avea să se nască, peste veacuri, propriul nostru Dumnezeu Creator. Chiar dacă viziunile despre facerea lumii din Biblie și Coran vor lua forme foarte diferite, acele mituri bizare nu vor dispărea niciodată definitiv, ci vor intra din nou în istoria lui Dumnezeu, dar mult mai târziu, când vor îmbrăca o formă monoteistă.

Povestea începe chiar de la apariția zeilor înșiși, temă care, după cum vom vedea, va fi de mare importanță în mistica iudaică și musulmană deopotrivă. La început, spune poemul *Enuma Eliș*, zeii au ieșit, doi câte doi, dintr-o materie amorfă, apoasă, substanță ea însăși divină. În mitul babilonian – și, mai târziu, în reprezentarea biblică – nimic n-a apărut din neant, idee care îi era străină lumii antice. Înainte de apariția zeilor și a ființelor umane, această sacră materie informă existase dintotdeauna. Când au încercat să-și inchipuie sursa primordială divină, babilonienii și-au imaginat-o sub forma pustiului mlăștinos din Mesopotamia, unde potopul amenința să șteargă de pe fața pământului șubreda lucrare a oamenilor. În *Enuma Eliș*, haosul nu este o materie în clocot, ci una lichidă, fără îngrădire, fără formă și fără identitate:

„Când dulcele și amarul
erau amestecate, iar nicio trestie împletită și niciun fir de papură
nu murdăreau apa,
zeii nu aveau nume, nici origine, nici viitor.”²

Apoi s-au ivit trei zei din pustiul primordial: Apsu (identificat cu apele dulci ale râurilor), soția lui, Tiamat (apa sărată), și Mummu, Pântecul haosului. Ei erau, ca să zicem așa, un tipar al începuturilor, inferior, care trebuia îmbunătățit. Apsu și Tiamat se traduc prin „abis” și, respectiv, „neant” sau „hău fără fund”. Aveau în comun inerția amorfului originar, lipsindu-le o identitate clară.

Apoi au apărut alți zei, printr-un proces numit emanație, care va deveni foarte important în istoria lui Dumnezeu. S-au ivit doi câte doi, fiecare întrupat mai bine decât precedentul, pe măsură ce evoluția divină își urma cursul. Întâi au ieșit Lahmu și Lahamu (numele lor înseamnă „mâl”, deci apa și țărâna erau tot amestecate). Au urmat Anșer și Kișar, adică cerul și marea. Apoi au venit Anu (cerurile) și zeul Ea (pământul), ca să întregescă bineînțeles creația. Lumea divină avea cer, râuri și pământ, separate între ele, dar geneza abia începuse. Forțelor haosului și ale descompunerii li se putea ține piept numai printr-o neîncetată și dureroasă luptă. Zeii mai tineri și mai activi s-au ridicat împotriva propriilor părinți, dar, deși Ea a reușit să-i învingă pe Apsu și pe Mummu, nu i-a făcut față lui Tiamat, care a avut de partea ei în luptă o ceată de monștri diformi. Din fericire, zeul Ea avea un copil minunat,

pe Marduk, Zeul Soarelui, cel mai reușit specimen de descendență divină. La o întrunire a Marii Adunări a zeilor, el a făgăduit că se va lupta cu Tiamat, în schimbul promisiunii că va ajunge conducătorul zeilor. A izbutit cu mare caznă să oucidă pe Tiamat, după o luptă lungă și primejdioasă. Conform acestui mit, creația este o bătălie împotriva sorților copleșitori, care se câștigă prin strădanie.

Stând victorios pe uriașul trup ucis al lui Tiamat, Marduk a hotărât să creeze un alt univers și a spintecat cadavrul în două – pentru a forma bolta cerului și lumea oamenilor –, apoi a întocmit legi care să păstreze totul așa. Ordinea trebuia să domnească. Totuși, fiindcă izbânda nu era deplină, trebuia să fie reconfirmată an de an, printr-o ceremonie specială. Apoi zeii s-au întâlnit la Babilon, centrul noului pământ, și au construit un templu unde se puteau înfăptui riturile celeste. Rezultatul a fost marele zigurat ridicat în onoarea lui Marduk, „templul pământesc, simbol al cerurilor infinite”. Când a fost gata, Marduk și-a luat locul în vârf, iar zeii strigau în jurul lui: „Acesta este Babilonul, orașul îndrăgit de Domnul, sălașul vostru drag!” Apoi a oficiat un ceremonial „din care firea își ia alcătuirea, prin care lumea ascunsă se dezvăluie, iar zeii își aleg locurile în univers”.³ Toată lumea se supune legilor și ritualurilor și înșiși zeii trebuie să le respecte pentru a asigura dănuirea creației. Mitul exprimă sensul lăuntric al civilizației, așa cum și-l inchipuiau babilonienii. Știau prea bine că strămoșii lor construiseră ziguratul, dar povestea din *Enuma Eliș* susținea credința lor că ceea ce au zidit poate dura numai dacă se împărtășește din puterea divină. Ritualul oficiat de Anul Nou își avea originile înainte de apariția oamenilor, făcând parte din natura lucrurilor, căreia și zeii îi erau supuși. De asemenea, mitul se întemeia pe convingerea că Babilonul era un loc sacru, centrul lumii și casa zeilor, noțiune crucială în aproape toate sistemele religioase din Antichitate. Ideea unui oraș sfânt, în care bărbații și femeile să simtă că sunt în legătură cu forța divină, sursa a tot ce există și se mișcă, va rămâne importantă în toate cele trei religii monoteiste ale Dumnezeului nostru.

Și, în cele din urmă, un gând întârziat l-a străfulgerat pe Marduk, care a creat omenirea. L-a înșăcat pe Kingu (soțul nătâng al lui Tiamat, pe care ea însăși îl crease după înfrângerea lui Apsu), l-a ucis și a modelat prima ființă omenească amestecând sângele divin cu țărână. Zeii priveau cu uimire și admirație. Există, oricum, un grăunte de umor într-o astfel de viziune mitică asupra originii omenirii, care nu este deloc

un apogeu al creației, ci rodul celui mai nătâng și mai anost zeu, dar altceva este semnificativ în această poveste: primul om a fost creat din substanța unui zeu și, prin urmare, împărtășea natura divină, chiar dacă într-o mică măsură. Între ființele umane și zei nu exista nicio prăpastie. Bărbații, femeile și zeitățile împărțeau aceeași natură și aceeași origine divină. Perspectiva păgână era holistică. Zeii nu erau izolați de specia umană, căci nu trăiau într-o sferă ontologică separată, și ca atare divinitatea nu diferea substanțial de umanitate, deci nu era nevoie ca zeii să se arate prin revelație sau ca legea divină să coboare pe pământ. Oamenii și zeii lor împărțeau aceeași suferință, singura diferență fiind că ultimii erau mai puternici și nemuritori.

Viziunea holistică n-a fost prezentă doar în Orientul Mijlociu, fiind răspândită în întreaga lume antică. În secolul al VI-lea î.e.n., Pindar a sintetizat versiunea ei greacă într-o odă despre Jocurile Olimpice:

„Una singură este întrecerea
Oamenilor și a zeilor;
Dintr-o singură mamă ne-am născut cu toții.
Dar puterea diferită care este în toate lucrurile
Ne ține departe unul de altul;
Căci unul este ca nimic, dar cerul neobrăzat
Este de-a pururi astfel.
Prin mărgea minții sau a trupului
Putem fi asemenea Nemuritorilor.”⁴

În loc să-i înfățișeze pe atleți separat, adică pe fiecare străduindu-se să dea tot ce are mai bun, Pindar îi pune în relație cu faptele vitejești ale zeilor, care constituiau modelul oricărei izbânzi omenești. Oamenii nu erau reprezentați ca umili imitatori ai zeilor, ci ca ființe care se ridică la înălțimea propriei lor naturi divine.

Mitul lui Marduk și Tiamat pare să fi influențat poporul din Canaan, care a inventat o poveste asemănătoare despre Baal-Habad, zeul furtunii și al fertilității, la care Biblia face referire adesea, recurgând la cuvinte care nu-i fac deloc cinste. Istoria luptei lui Baal cu Yam-Nahar, zeul mărilor și al râurilor, este scrisă pe tăblițe din secolul al XIV-lea î.e.n. Amândoi trăiau alături de El, Zeul de Sus în mitologia cananeană. În timpul adunării convocate de El, Yam cere să-i fie adus Baal, dar cel

din urmă îl învinge cu ajutorul a două arme fermecate și, când să-lucidă, Așera (soția lui El și mama zeilor) vine și susține că e dezonorant să-i iei viața unui prizonier. Baal se rușinează și îl cruță pe Yam, care întruchipează fața dușmănoasă a mărilor și a râurilor, cea care amenință neîncetat să inunde pământul. Pe de altă parte, Baal, zeul furtunii, este cel care aduce fertilitate. Conform altei variante a mitului, el îl răpune pe Lotan, balaurul cu șapte capete, numit Leviatan în limba ebraică. În aproape toate culturile, balaurul simbolizează latența, amorful, materia nediferențiată. Astfel, Baal a pus capăt întoarcerii la neantul primordial printr-un gest cu adevărat creator, pentru care a fost răsplătit cu un palat ridicat de zei în cinstea lui. Așadar, în cele mai vechi forme ale religiei, creația ținea de apanajul zeilor. Și azi folosim termeni religioși când vorbim despre „inspirația” creatoare ce dă o nouă formă realității și conferă lumii noi sensuri.

Dar soarta lui Baal se schimbă, căci el moare și trebuie să coboare în universul lui Mot, zeul morții și al sterilității. El, Zeul de Sus, auzind ce i s-a întâmplat fiului său, coboară de pe tron, se îmbracă în pânză de sac și își mutilează chipul, dar tot nu-și poate izbăvi fiul. Anat, iubita și sora lui Baal, părăsește tărâmul sacru și pleacă în căutarea sufletului-pereche, „tânjind după el cum tânjește o vacă după vițelul ei și oaia după miel”.⁵ După ce îi găsește trupul, se îngrijește de o înmormântare fastuoasă, îl înșfacă pe Mot, îl străpunge cu sabia, îl arde și îl macină ca pe grâu înainte de a-l semăna în pământ. Există istorisiri asemănătoare și despre celelalte zeițe importante – Inana, Iștar și Isis – care îl caută pe zeul mort și insuflă țărânci o nouă viață. Oricum, victoria lui Anat trebuie perpetuată în fiecare an printr-o ceremonie ritualică. Mai târziu, Baal este readus la viață – nu știm sigur cum, deoarece sursele noastre sunt incomplete – și la Anat. Apoteoza întregului și a armoniei, simbolizată prin uniunea sexelor, se sărbătorea în anticul Canaan printr-un act sexual ritualic. Imitându-i pe zei, bărbații și femeile vor împărtăși lupta împotriva sterilității și vor asigura continuitatea și fertilitatea lumii. Moartea unui zeu, căutarea în care pornea zeița și întoarcerea triumfătoare pe tărâmul divin au fost teme religioase constante în numeroase culturi și vor reapărea în religia foarte distinctă a Dumnezeului Unic, venerat de evrei, creștini și musulmani.

În Biblie, religia îi este atribuită lui Avraam, care a părăsit cetatea Ur și s-a stabilit apoi în Canaan, cândva între 2000 și 1800 î.e.n. Nu există

mărturii despre Avraam din acea perioadă, iar învățații sunt de părere că se poate să fi fost o căpetenie care a condus poporul din Mesopotamia spre Mediterana la sfârșitul mileniului al III-lea î.e.n. Acești hoinari, pe care surse mesopotamiene și egiptene îi numesc abiru, apiru sau habiru, vorbeau limbi semitice vestice, printre care și ebraica. Nu erau nomazi obișnuiți care cutreierau deșertul, precum beduinii, care migrau în cete, în funcție de succesiunea anotimpurilor. Ei reprezentau o categorie mai greu de clasificat și intrau adesea în conflict cu autoritățile conservatoare. De obicei, statutul lor cultural era superior celui pe care îl avea norodul din deșert. Unii erau mercenari, alții au devenit slujitori ai conducerii sau erau negustori, servitori ori fierari. Unii s-au îmbogățit și au încercat să dobândească pământ pe care să se stabilească. *Cartea Facerii* ni-l arată pe Avraam slujindu-l pe regele Sodomei ca mercenar și ne descrie desele lui conflicte cu autoritățile din Canaan și din împrejurimi. Apoi, după moartea soției lui, Sara, Avraam a cumpărat pământ în Hebron, azi Cisiordania.

În *Facerea*, istorisirea despre Avraam și urmașii lui poate reprezenta un indiciu că au existat, la început, trei valuri mari de imigranți care au construit așezări iudaice în Canaan, mai târziu Israelul modern. Unul a fost asociat cu Avraam și Hebron și a avut loc pe la 1850 î.e.n. Al doilea e legat de Iacov, nepotul lui Avraam, care a fost rebotezat Israel („Fie ca Domnul să își arate puterea!”). El a rămas la Sichem, acum orașul arab Nablus din Cisiordania. Biblia spune că fiii lui Iacov, mai târziu strămoșii celor douăsprezece seminții ale lui Israel, au emigrat în Egipt în timpul foametei cumplite din Canaan. Al treilea val de imigrație s-a petrecut în jurul anului 1200 î.e.n., când cei care pretindeau că sunt urmașii lui Avraam au sosit în Canaan din Egipt. Au spus că fuseseră luați în sclavie de egipteni și apoi eliberați de o divinitate pe nume Iahve, care era zeul conducătorului lor, Moise. Odată ajunși în Canaan, s-au aliat cu evreii de acolo și au devenit cunoscuți ca poporul lui Israel. Biblia afirmă clar că cei pe care îi numim străvechii israeliți erau o confederație alcătuită din diverse grupuri etnice, pe care le unea, în primul rând, credința în Iahve, Dumnezeul lui Moise. Povestea biblică a fost scrisă peste veacuri, oricum cândva în secolul al VIII-lea î.e.n., deși s-a bazat, fără îndoială, pe surse narrative mai vechi. În veacul al XIX-lea, câțiva specialiști germani în studii biblice au dezvoltat o metodă critică grație căreia au fost scoase la lumină patru surse diferite în primele

cinci cărți ale Bibliei: *Facerea*, *Ieșirea*, *Leviticul*, *Numerii* și *Deuteronomul*, cele care în secolul al V-lea fuseseră reunite în textul final al *Pentateuhului*. Deși această abordare critică a întâmpinat o serioasă opoziție, până acum nimeni nu a elaborat o teorie care să explice mai bine de ce există două relatări, diferite una de cealaltă, ale principalelor momente biblice, cum ar fi *Facerea* și *Potopul*, și de ce Biblia se contrazice uneori. Probabil că autorii primelor două cărți biblice, *Facerea* și *Ieșirea*, au scris în secolul al VIII-lea, deși unii susțin o datare și mai veche. Prima sursă este cunoscută ca „J”, pentru că îl numește pe Dumnezeu „Iahve”, iar cealaltă a rămas în istorie ca „E”, fiindcă prefera să-i atribuie divinității un nume mai formal, și anume Elohim. În veacul al VIII-lea î.e.n., israeliții despărțiseră Canaanul în două regate. Sursa „J” aparținea regatului din sud, Iuda, pe când „E” venea din regatul din nordul Israelului (harta de la p. 8). Vom discuta celelalte două surse ale *Pentateuhului*, istorisirea autorului Deuteronomului („D”) și cea din tradiția preoțească („P”) despre prima etapă din istoria Israelului, în Capitolul 2.

Vom vedea că, din mai multe puncte de vedere, sursele „J” și „E” aveau aceeași viziune asupra religiei ca vecinii lor din Orientul Mijlociu, dar istorisirile lor arată că în secolul al VIII-lea î.e.n. israeliții începeau să-și formeze propria viziune. Sursa „J”, de pildă, începe istoria lui Dumnezeu printr-o expunere a modului în care a fost creată lumea; în comparație cu *Enuma Eliș*, relatarea sa este uimitor de formală:

„Iată obârșia cerului și a pământului de la facerea lor, din ziua când Domnul Dumnezeu a făcut cerul și pământul. Pe câmp nu se afla niciun copăcel, iar iarba de pe el nu începuse a odrăsli pentru că Domnul Dumnezeu nu trimisese încă ploaie pe pământ și nu era nimeni ca să lucreze pământul. Ci numai abur ieșea din pământ și umezea toată fața pământului. Atunci, luând Domnul Dumnezeu țărână din pământ, a făcut pe om și a suflat în fața lui suflare de viață și s-a făcut omul ființă vie.”

Iată, așadar, o abordare cu totul și cu totul nouă. În loc să se concentreze asupra facerii lumii și a epocii preistorice, asemenea contemporanilor păgâni din Mesopotamia și Canaan, sursa „J” e mai preocupată de timpul istoric obișnuit. Adevărata preocupare față de crearea lumii s-a conturat în Israel abia în secolul al VI-lea, când sursa „P” a scris magnificul text care este acum primul capitol din *Facerea*. Sursa „J” nu

ne spune limpede dacă Iahve este singurul făcător al cerului și al pământului, însă merită să menționăm că observă o anumită diferență între planul omenesc și planul divin. În loc să fie alcătuit din aceeași materie divină ca Dumnezeuul lui, omul (*adām*), după cum ne spune și cuvântul, aparține pământului (*adāmāh*).

Spre deosebire de vecinii păgâni, sursa „J” nu consideră istoria omenească drept profană, slabă și inconsistentă, în comparație cu timpul sacru, primordial, al zeilor. Menționează în grabă evenimentele din Preistorie până când ajunge la sfârșitul perioadei mitice, care include și secvențe precum Potopul sau Turnul Babel, și apoi la începutul istoriei poporului lui Israel. Povestea se deschide abrupt în Capitolul 12, când Iahve îi poruncește lui Avraam, care va deveni ulterior Avraam („tatăl mulțimii”), să-și părăsească familia din Haran, zonă aflată în estul Turciei de azi, și să migreze în Canaan, lângă Marea Mediterană. Ni s-a spus că tatăl lui, Tera, un păgân, plecase deja din Ur spre vest împreună cu familia. Iahve îi dezvăluie lui Avraam că va avea un destin special, că va deveni părintele unei seminții puternice care va ajunge cândva mai numeroasă decât stelele de pe cer, iar cei care se vor trage din el vor stăpâni, într-o bună zi, peste pământul din Canaan. Relatarea sursei „J” despre chemarea lui Avraam dă tonul viitoarei istorii a lui Dumnezeu. În Orientul Mijlociu antic, *mana* divină se dezvăluia în ritualuri și mituri. Marduk, Baal și Anat nu se amestecau în viața obișnuită, profană a adoratorilor lor, deoarece faptele zeilor aparțineau timpului sacru, însă Dumnezeuul lui Israel își arăta puterea în evenimentele petrecute în lumea reală. El poruncea aici și acum. Prima dată când s-a arătat a fost ca să dea o poruncă: Avraam își va lăsa poporul și va pleca spre Canaan.

Dar cine este Iahve? Oare Avraam se închina la Dumnezeuul lui Moise, pe care îl știa după un alt nume? Pentru noi, este o chestiune de importanță capitală azi, dar Biblia este extrem de vagă și dă răspunsuri contradictorii la această întrebare. Potrivit perspectivei propuse de sursa „J”, oamenii l-au adorat pe Iahve încă din vremea nepotului lui Adam, dar în secolul al VI-lea, sursa „P” pare să sugereze că israeliții n-au auzit niciodată de Iahve înainte ca acesta să i se arate lui Moise ca flacăra vie din rugul aprins. Sursa „P” îl face pe Iahve să explice că este într-adevăr Dumnezeuul lui Avraam, de parcă ar fi vorba despre o noțiune oarecum disputată. Îi spune lui Moise că Avraam îl numise „El Shaddai” și că nu

cunoștea numele divin de Iahve.⁷ Discrepanța nu pare să-i fi îngrijorat prea tare nici pe autorii textelor biblice, nici pe editorii de mai târziu. Sursa „J” îl numește pe Dumnezeu numai cu apelativul Iahve. La vremea acestei redactări, Iahve era Dumnezeuul lui Israel, și asta era tot ce conta. Religia israelită era pragmatică și mai puțin interesată de amănuntele speculative care aveau să ne preocupe pe noi. Totuși, nu trebuie să presupunem că Avraam sau Moise credeau în Dumnezeuul lor așa cum credem noi astăzi. Știm atât de bine povestea Biblicii și istoria neamului lui Israel, încât avem tendința de a proiecta cunoașterea noastră despre religia iudaică de mai târziu la aceste personaje istorice, care aparțin unei perioade precedente. Ca atare, presupunem că cei trei patriarhi ai lui Israel – Avraam, fiul lui, Isaac, și nepotul său, Iacov – erau monoteiști, deoarece credeau într-un singur Dumnezeu. Dar lucrurile nu par să fi stat așa. Într-adevăr, este mai adecvat să afirmăm că evreii începuturilor erau niște păgâni care împărtășeau multe credințe religioase ale vecinilor din Canaan. Credeau, fără îndoială, în existența unor zeități precum Marduk, Baal și Anat, deși poate că nu toți venerau aceeași divinitate. Este posibil ca Dumnezeuul lui Avraam, „Temerea” sau „Neamul” lui Isaac și „Cel Puternic” al lui Iacov să fi fost divinități diferite.⁸

Putem merge mai departe. E foarte probabil ca Dumnezeuul lui Avraam să fi fost El, Dumnezeuul de Sus în Canaan. Divinitatea i se prezintă lui Avraam ca fiind El Shaddai („El/Dumnezeu de pe Munte”), unul dintre numele tradiționale ale lui El⁹. În alte părți e numit El Elyon („Dumnezeu cel Preainalt”) sau El-Bethel. Numele cananean al Dumnezeuului de Sus s-a păstrat în nume ebraice precum Isra-El* sau Ishma-El**. Este o divinitate pe care au văzut-o în feluri care le erau străine păgânilor din Orientul Mijlociu. Vom observa că, peste secole, israeliții vor considera că *mana* sau „sfințenia” lui Iahve e o trăire înspăimântătoare. Pe muntele Sinai, de pildă, i se va arăta lui Moise într-o erupție vulcanică ce inspiră teama sacră, iar israeliții vor trebui să stea departe. Prin comparație, Dumnezeuul lui Avraam, El, este o divinitate blândă, care i se arată ca prieten și care, uneori, ia chip omenesc. Acest tip de apariție a divinității, cunoscut sub numele de epifanie, era frecvent în lumea păgână a Antichității. Chiar

* „Cel care se luptă cu Dumnezeu” sau, într-o altă interpretare, „Dumnezeu stăpânește”, în ebraică în orig. (n. tr.)

** „Dumnezeu a ascultat”, în ebraică în orig. (n. tr.)

dacă, în general, divinitatea nu intervenea direct în viețile muritorilor, unii aleși din vremurile mitice și-au întâlnit zeii față în față. *Iliada* e plină de astfel de epifanii. Zeii și zeițele li se arată și grecilor, și troienilor în vis, când se ștergea granița dintre lumea divină și cea omenească. Chiar la sfârșitul *Iliadei*, Priam este călăuzit spre corăbiile grecilor de un tânăr chipeș care, în cele din urmă, se dezvăluie ca fiind Hermes.¹⁰ Când priveau în urmă, la vârsta de aur a propriilor eroi, grecii simțeau că fuseseră în strânsă legătură cu zeii, care aveau, în definitiv, aceeași natură divină ca ființele umane. Istorisirile cu astfel de epifanii exprimau viziunea holistică a păgânilor. Când divinul nu diferea, în esență, nici de natură, nici de omenire, el putea fi trăit fără mare pompă. Lumea era plină de zei care puteau fi percepuți pe neașteptate, în orice clipă, la orice colț sau în persoana unui trecător străin. Poate că oamenii obișnuiți credeau că întâlnirile cu divinitatea erau posibile chiar și pentru ei și poate că așa se explică ciudata poveste din *Faptele Sfinților Apostoli*, datând din secolul I e.n., când Apostolul Pavel și discipolul său, Barnaba, au fost confundați cu Zeus și Hermes de locuitorii din Listra, în Turcia de azi.¹¹

Tot așa, israeliții se uitau în urmă la propria vârstă de aur și îi vedeau pe Avraam, Isaac și Iacov trăind aproape de Dumnezeu lor. El îi povățuia prietenește, ca orice șeic sau căpetenie, îi călăuzea în drumurile lor, le spunea cu cine să se căsătorească și le vorbea în vis. Se pare că, din când în când, li se arăta cu chip omenesc – o idee pe care israeliții o vor afurisi mai târziu. În Capitolul 18 din *Facerea*, sursa „J” ne povestește că Dumnezeu i s-a arătat lui Avraam la stejarul Mamvri, lângă Hebron. Avraam se uitase și văzuse trei străini apropiindu-se de cortul lui, la ceasurile cele mai fierbinți ale zilei. Cu ospitalitatea specifică celor din Orientul Mijlociu, a insistat ca ei să stea să se odihnească, iar el s-a apucat de îndată să le facă de mâncare. În timpul discuției, pur și simplu a simțit că unul dintre ei era chiar Dumnezeu lui – căruia sursa „J” îi spune mereu Iahve –, iar ceilalți doi erau îngeri, de fapt. Această revelație nu surprinde pe nimeni. Dar la vremea redactării sursei „J”, în secolul al VIII-lea î.e.n., niciun israelic nu s-ar fi așteptat să-l vadă pe Dumnezeu așa, iar pentru cei mai mulți ar fi fost o întâmplare șocantă. Sursa „E”, contemporană cu cea iahvistă, crede că vechile povești despre apropierea dintre căpeteniile comunității și Dumnezeu erau necuviincioase. Când istorisește despre legătura lui Avraam sau Iacov cu Domnul, sursa „E” alege o perspectivă distantă și diminuează dimensiunea antropomorfă a străvechilor legende,

spunând, așadar, că Dumnezeu i-a grăit lui Avraam printr-un inger. Neimpărtășind acest dezgust față de poveștile de altădată, sursa „J” păstrează farmecul epifaniilor de la începuturi.

Și Iacov a fost martorul mai multor epifanii. Odată, hotărâse să se întoarcă la Haran ca să-și găsească o soață printre rudele de acolo. În prima parte a călătoriei, a dormit la Luz, lângă Valea Iordanului, cu o piatră la căpătâi în loc de pernă. În noaptea aceea, a visat o scară care se întindea între pământ și cer și pe care urcau și coborau îngeri, între lumea divină și lumea oamenilor. Ne amintim astfel de ziguratul lui Marduk. În vârful lui, suspendat între cer și pământ, omul se putea întâlni cu zeii lui. Iacov a visat că-l vede în vârful scării pe El, care l-a binecuvântat și și-a reînnoit promisiunea că urmașii lui Iacov vor ajunge o seminție puternică și vor stăpâni în Canaan. Și a mai dat glas unci fâgăduințe care l-a impresionat profund pe Iacov, după cum vom observa. Religia păgânilor avea adesea caracter local, adică unui zeu îi revenea doar un anumit teritoriu și era înțelept ca, atunci când erai în străinătate, să te închini zeilor locului. Dar El i-a promis lui Iacov că îl va apăra când va pleca din Canaan și va cutreiera un ținut străin: „Iată, Eu sunt cu tine și te voi păzi în orice cale vei merge.”¹² O astfel de revelație timpurie ne arată că Dumnezeu de Sus al cananeenilor începea să capete o relevanță universală.

Trezindu-se, Iacov a înțeles că, fără să-și dea seama, își petrecuse noaptea într-un loc sfânt, unde oamenii puteau vorbi cu stăpânii lor din ceruri. Sursa „J” îl pune să exclame: „Cu-adevărat Iahve este aici, iar eu nu am știut!” L-a copleșit mirarea care îi însuflețea adesea pe păgâni când intrau în contact cu forța divină: „Cât de înfricoșător este locul acesta! Aceasta nu e alta fără numai casa lui Dumnezeu [*beth El*], aceasta e poarta cerului!”¹³ Instinctiv, se exprimase în limbajul religios al vremii și al culturii sale. Babilonul însuși, sălașul zeilor, era numit „poarta zeilor” (*bab-ili*). Iacov a hotărât să închine sfântul pământ după obiceiul păgân tradițional al locului. A luat piatra care îi slujise drept pernă, a ridicat-o și a sfințit-o cu untdelemn, iar locul nu s-a mai numit Luz, ci Beth-El, Casa lui El. Menhirele erau o prezență constantă în ritualurile cananeene ale fertilității, care, vom vedea, s-au dezvoltat la Beth-El până în secolul al VIII-lea î.e.n. Deși mai târziu israeliții aveau să condamne vehement acest tip de religie, sanctuarul păgân de la Beth-El era asociat, în legendele timpurii, cu Iacov și cu Dumnezeu lui.

Înainte de a pleca din Beth-El, Iacov se hotărâse să facă din Dumnezeu care i se arătase *elohim*-ul lui. Acesta este un termen tehnic care desemnează tot ce poate însemna divinitatea pentru oameni. Iacov cugetase că, dacă El (sau Iahve, cum îi spune sursa „J”) chiar putea să îl apere în Haran, atunci avea într-adevăr putere. A făcut o înțelegere: dacă El îl va păzi, îl va face *elohim*-ul lui, singurul zeu care conta. Credința israelită în Dumnezeu era extrem de pragmatică. Și Avraam, și Iacov erau convinși că El era în favoarea lor, așa că nu s-au preocupat să demonstreze că el există. El nu era o abstracțiune filozofică. În lumea antică, *mana* era de domeniul evidenței de la sine înțelese, iar un zeu își arăta valoarea dacă putea transmite acest mesaj cu folos. Pragmatismul avea să joace întotdeauna un rol în istoria lui Dumnezeu. Oamenii vor continua să îmbrățișeze o anumită viziune asupra divinității pentru că numai aceea le convine, nu pentru că ea ar avea un temei științific sau filozofic.

Peste ani, Iacov s-a întors din Haran cu soțiile lui și cu familia. Pășind iar pe pământul din Canaan, a fost martorul încă unei epifanii ciudate. În vadul râului Jabbok din Cisiordania, a dat de un străin cu care s-a luptat toată noaptea. În zori, asemenea celor mai multe ființe spirituale, dușmanul lui a zis că trebuie să plece, dar Iacov nu l-a lăsat să se îndepărteze înainte de a-și dezvălui numele. În Antichitate, a ști numele unei persoane însemna a avea o anumită putere asupra ei. Dar străinul nu a fost dornic să-i facă pe plac. Pe măsură ce se desfășura strania întâlnire, Iacov a înțeles că adversarul fusese însuși El:

„Și a întrebat și Iacov, zicând: «Spune-mi și Tu numele Tău!» Iar acela a zis: «Pentru ce întrebi de numele Meu? El e minunat!» Și l-a binecuvântat acolo. Și a pus Iacov locului aceluia numele Peniel, adică fața lui Dumnezeu, căci și-a zis: «Am văzut pe Dumnezeu în față și măntuit a fost sufletul meu».⁴⁴

Spiritul acestei epifanii este mai aproape de cel din *Iliada* decât de monoteismul evreilor de mai târziu, când o astfel de intimitate cu divinul va părea o blasfemie.

Deși istorisirile timpurii ne înfățișează momentele în care patriarhii se întâlnesc cu ocrotitorul lor divin cam la fel cum li se întâmplă și contemporanilor lor păgâni, totuși ele introduc o nouă categorie de experiență religioasă. În toată Biblia, Avraam e numit om al „credinței”.

Astăzi tindem să definim credința drept o aderare intelectuală la un crez, dar, după cum am remarcat, pentru autorii textelor biblice credința în Dumnezeu nu era deloc abstractă sau metafizică. Lăudând „credința” lui Avraam, ei nu preamăresc „ortodoxia” lui (adică acceptarea unei viziuni teologice corecte despre Domnul), ci încrederea, ca atunci când spunem că avem încredere într-o persoană sau un ideal. În Biblie, Avraam e un om al credinței fiindcă este increzător că Dumnezeu își va ține promisiunile, chiar dacă ele par absurde. Cum ar fi putut fi el părintele unei seminții mărețe dacă soția lui, Sara, era stearpă? Ideea că ea ar putea avea un copil e atât de ridicolă – Sara e la menopauză –, încât, auzind făgăduința, Sara și Avraam izbucnesc în râs. Totuși, când li se naște un fiu, împotriva firii, îi dau numele de Isaac, care ar putea însemna „râs”. Dar gluma capătă un gust amar când Dumnezeu le cere ceva înfricoșător, poruncindu-i lui Avraam să-și sacrifice fiul în numele lui.

Jertfa umană era ceva obișnuit la păgâni. Era o cruzime, dar avea logică și se desfășura potrivit unui raționament anume. Se credea adesea că primul copil al unei familii era vlăstarul unui zeu care o fecundase pe mamă, folosindu-se de dreptul de prima noapte al seniorului. Cum zeul își epuiza energia în actul de a concepe un prunc, trebuia să se revitalizeze pentru perpetuarea circuitului pe care îl presupunea *mana*. Ca atare, primul născut trebuia să-i fie dat înapoi părintelui său divin. Dar cazul lui Isaac a fost diferit, oricum. El fusese un dar de la Dumnezeu, și nu fiul lui natural. Așadar, nu existau motive pentru aducerea unui sacrificiu și nici nevoia de a reface energia divină. Jertfa ar transforma într-un nonsens întreaga viață a lui Avraam, care se bazase pe promisiunea că va deveni părintele unei mari seminții. Această divinitate începea să fie concepută în termeni ce difereau de cei în care fuseseră percepute zeitățile lumii străvechi. Ei nu i se atribuia condiția umană și nu cerea un transfer de energie din partea bărbaților și femeilor credinței. Acest zeu făcea parte dintr-o altă ordine a lucrurilor și putea îndeplini orice promisiune făcută. Avraam s-a hotărât să aibă încredere în Dumnezeul lui. Împreună cu Isaac, a pornit într-o călătorie de trei zile la muntele Moriah, pe care se va ridica mai târziu Templul Ierusalimului. Isaac, care nu știa nimic despre porunca divină, a trebuit chiar să care lemnele pentru propriul lui sacrificiu. Abia în ultima clipă, când Avraam era cu cuțitul în mână, Dumnezeu s-a îndurat și i-a spus că fusese doar o încercare. Iar el se dovedise demn de a deveni părintele unui neam

măreț, care va fi la fel de numeros ca stelele cerului sau ca firele de nisip de la malul mării.

Și, totuși, sună ca o poveste cumplită în urechile oamenilor moderni, căci conturează un Dumnezeu sadic, despotie și capricios și, prin urmare, nu e de mirare că azi mulți dintre cei care au auzit istorisirea în copilărie resping o astfel de divinitate. Și mitul ieșirii din Egipt, când Dumnezeu i-a călăuzit pe Moise și pe fiii lui Israel spre libertate, este o ofensă pentru sensibilitatea modernă. Episodul e bine-cunoscut. Faraonul nu dorea să îi lase pe oamenii lui Israel să plece, așa că, pentru a-i forța mâna, Dumnezeu a aruncat zece valuri de năpaste înfricoșătoare asupra poporului din Egipt. Nilul s-a prefăcut în sânge, pământul era devastat de lăcuste și broaște, țara întreagă s-a adâncit într-un întuneric de nepătruns. Și, în cele din urmă, Dumnezeu a înfăptuit gestul cel mai înspăimântător: l-a trimis pe Îngerul Morții să-l ucidă pe primul născut din fiecare familie egipteană, dar i-a cruțat pe pruncii sclavilor evrei. Așadar, nu e de mirare că faraonul le-a dat voie israeliților să plece, dar apoi s-a răzgândit și a pornit cu oaste pe urmele lor. I-a ajuns din urmă la Marea Roșie, dar Dumnezeu i-a salvat, căci le-a deschis marea și i-a lăsat să o treacă fără a-și uda măcar picioarele. Când egiptenii s-au avântat după ei, a închis apele la loc, înecându-l pe faraon cu tot cu armata sa.

Iată un Dumnezeu brutal, părtinitor și ucigaș, o zeitate a războiului, care se va face cunoscută sub numele de Iahve Savaot, adică Domnul Oștirilor. Este un partizan pătimaș, simte puțină compasiune pentru cei care nu se numără printre protejații lui și e doar o zeitate tribală. Dacă Iahve ar fi rămas un astfel de zeu sălbatic, cu cât ar fi dispărut mai repede, cu atât ar fi fost mai bine pentru toată lumea. Așa cum ne-a fost transmis prin intermediul Bibliei, mitul ieșirii din Egipt nu a fost conceput ca o versiune fidelă a evenimentelor petrecute, desigur. Dar, oricum, ar fi exprimat un mesaj clar pentru cei din anticul Orient Mijlociu, obișnuiți cu zei care despart apele mării. Și, totuși, se zice că, spre deosebire de Marduk și Baal, Iahve a separat apele unei mări adevărate, din lumea profană și din timpul istoric. Această poveste nu își propunea în niciun fel să fie realistă. Când au povestit ieșirea din Egipt, pe israeliți nu i-a interesat acuratețea evenimentelor istorice, cum i-ar interesa azi. În schimb, au vrut să scoată în evidență semnificația întâmplării originare, oricare ar fi fost ea. Unii savanți moderni susțin că povestea ieșirii din Egipt nu este decât o versiune mitică a unei revolte

țărănești care a izbutit să răstoarne suveranitatea Egiptului și a aliaților săi în Canaan.¹⁵ O astfel de întâmplare era o raritate la vremea aceea și ar fi rămas de neuitat pentru toți cei implicați. Ar fi fost o extraordinară mărturie a imputernicirii celor asupriți asupra celor mari și tari.

Vom vedea că Iahve nu va rămâne divinitatea crudă și violentă din *Ieșirea*, deși mitul a fost important în toate cele trei religii monoteiste. Chiar dacă pare surprinzător, israeliții vor face din el un simbol al transcendenței și al compasiunii, astfel încât va ajunge de nerecunoscut. Totuși, episodul sângeros al ieșirii din Egipt va continua să alimenteze concepții periculoase despre divin, precum și o teologie răzbuunătoare. Vom observa că, în secolul al VII-lea î.e.n., autorul *Deuteronomului* (D) va recurge la străvechiul mit pentru a ilustra înfricoșătoarea teologie a elecțiunii, care a jucat, în momente diferite, un rol crucial în cele trei credințe. Ca orice noțiune omenească, conceptul de Dumnezeu poate fi exploatat și folosit abuziv. Deseori, mitul Seminții Alese și al elecțiunii divine a alimentat o teologie tribală, de la epoca în care a trăit autorul *Deuteronomului* și până la fundamentalismul iudaic, creștin și musulman care, din păcate, abundă în zilele noastre. Totuși, cel care a conceput *Deuteronomul* a păstrat și o interpretare a mitului ieșirii din Egipt care a avut o influență benefică în istoria monoteismului, căci vorbește despre un Dumnezeu aflat de partea celor slabi și asupriți. În Capitolul 26 din *Deuteronom*, găsim ceea ce ar putea fi o interpretare timpurie a episodului ieșirii din Egipt, care datează dinainte să fi fost consemnată de sursele „J” și „E”. Israelitilor li se poruncește să le înfățișeze pârga roadelor preoților lui Iahve și să facă următoarea afirmație:

„Tatăl meu a fost un arameian pribeag, s-a dus în Egipt, s-a așezat acolo cu puținii oameni ai săi și acolo s-a ridicat din el popor mare, puternic și mult la număr. Dar egiptenii s-au purtau rău cu noi și ne-au strămtorat și ne-au silit la munci grele. De aceea am strigat noi către Domnul Dumnezeul părinților noștri; iar Domnul a auzit strigarea noastră, a înțeles nenorocirea noastră, muncile noastre și împilarea noastră. Și ne-a scos Domnul din Egipt, singur cu puterea Lui cea mare, cu mână tare și cu braț înalt, cu înfricoșare mare, cu semne și minuni. Și ne-a adus în locul acesta (în Canaan - n.a.) și ne-a dat pământul acesta, țara în care curge lapte și miere. Acum iată, am adus pârga roadelor din pământul pe care Tu, Doamne, mi l-ai dat din pământul unde curge lapte și miere.”¹⁶

Dumnezeul care a inspirat, poate, țărani la prima răscoală încununată de succes din istorie este un Dumnezeu al revoltei. În toate cele trei religii monoteiste a hrănit idealul dreptății sociale, deși se impune să precizăm că, de multe ori, evreii, creștinii și musulmanii nu au reușit să se ridice la înălțimea acestei aspirații și l-au transformat într-un Dumnezeu al *statu-quo*-ului.

Israelii îl numeau Iahve pe „Dumnezeul părinților noștri”, care, se pare, era o altă divinitate decât El, Dumnezeul de Sus al canancenilor, preamărit de patriarhi. În primele sale apariții în fața lui Moise, Iahve a susținut în mod repetat că era cu adevărat Dumnezeul lui Avraam, chiar dacă numele lui original era El-Shaddai. În insistența lui putem auzi ecourile îndepărtate ale unei foarte vechi dispute despre identitatea Dumnezeului lui Moise. S-a insinuat că Iahve a fost, la origine, un zeu al războiului și al vulcanilor, venerat în Madian, ținut aflat pe teritoriul Iordaniei de azi.¹⁷ Nu vom ști niciodată unde l-au descoperit israelii pe Iahve, dacă într-adevăr era o divinitate complet nouă. Această chestiune e de mare importanță pentru noi azi, dar pentru autorii textelor biblice nu era una crucială. În Antichitatea păgână, zeii erau adesea amalgamați sau zeii unui anumit ținut erau identificați cu divinitățileenerate de un alt popor. Putem fi siguri doar că, indiferent de originea lui, evenimentele din ieșirea din Egipt au făcut din Iahve Dumnezeul lui Israel și că Moise a izbutit să-i convingă pe israelii că Iahve era unul și același cu El, Dumnezeul mult iubit de Avraam, Isaac și Iacov.

Așa-zisa teorie madianită, conform căreia Iahve a fost inițial un zeu al poporului din Madian, este discreditată acum, cu toate că Iahve i-a apărut pentru prima dată lui Moise în Madian. Să ne amintim că Moise fusese nevoit să plece din Egipt deoarece ucisese un egiptean care-l asuprea pe un sclav israelit. S-a adăpostit în Madian, unde s-a căsătorit și unde, în vreme ce păstora oile soarelui său, a fost martorul unei întâmplări neobișnuite: a văzut un rug arzând, fără ca focul să-l mistuie. Când s-a apropiat ca să se uite mai bine, Iahve l-a strigat pe nume, iar el i-a răspuns: „Iată-mă, Doamne!” (*hineni!*). Este replica dată de fiecare profet al lui Israel la întâlnirea cu Domnul, care cerea toată atenția și credința:

„Și Domnul a zis: «Nu te apropia aici! Ci scoate-ți încălțăminte de din picioarele tale, că locul pe care calci este pământ sfânt!» Apoi i-a zis

iarăși: «Eu sunt Dumnezeul tatălui tău, Dumnezeul lui Avraam și Dumnezeul lui Isaac și Dumnezeul lui Iacov!» Și și-a acoperit Moise fața sa, că se temea să privească pe Dumnezeu.¹⁸

În ciuda primelor afirmații care proclamă că Iahve este într-adevăr Dumnezeul lui Avraam, este vorba, fără îndoială, despre o divinitate ce diferă mult de cea care s-a așezat și a mâncat prieteneste cu Avraam. Aceasta inspiră teamă și cere distanță. Când Moise îl întreabă cine este, Iahve îi răspunde cu un joc de cuvinte care, vom vedea, nu le va da pace monoteiștilor veacuri de-a rândul: „Eu sunt cel ce sunt” (*Ehyeh asher chye*)¹⁹. Oare ce a vrut să spună? Cu siguranță intenția lui n-a fost să zică, așa cum au susținut filozofii de mai târziu, că era o ființă care există prin sine însăși. La momentul respectiv, limba ebraică nu includea o astfel de dimensiune metafizică, pe care avea să o dobândească peste aproape două mii de ani. Se pare că Dumnezeu a vrut să spună ceva mai direct. *Ehyeh asher chye* este o expresie având un caracter ambiguu în mod deliberat. Făcând o analogie cu o exprimare de genul „s-au dus unde s-au dus”, Biblia zice, de fapt, că „n-am nici cea mai vagă idee unde s-au dus”. Așadar, când Moise îl întreabă cine este, Dumnezeu, de fapt, îi răspunde: „Nu te privește cine sunt!” sau „Vezi-ți de treaba ta!” Nu-și aveau locul o discuție legată de natura lui Dumnezeu sau vreo tentativă de a-l influența, așa cum făceau uneori păgânii, când declamau numele zeilor. Iahve este cel Necondiționat: Voi fi cel ce voi fi. Va fi exact ce va alege să fie și nu va oferi garanții. Pur și simplu, a promis că va lua parte la istoria poporului său. Mitul ieșirii din Egipt se va dovedi hotărâtor, căci a adus speranța în viitor, chiar și în împrejurări în care ea părea cu neputință.

Dar noua imputernicire avea un preț. Vechii Dumnezeii ai Cerului fuseseră percepuți ca fiind prea îndepărtați de grijile omenești. Spre deosebire de divinitățile mai recente, precum Baal, Marduk și zeițele-mamă, care se apropiaseră mai mult de omenire, Iahve deschisese prăpastia dintre lumea oamenilor și cea divină încă o dată, lucru pe care îl găsim scris, negru pe alb, în relatarea întâmplării de pe muntele Sinai. Ajungând aici, oamenilor li s-a cerut să își curețe veșmintele și să stea la distanță. Moise a trebuit să-i avertizeze pe israelii: „Aveți grijă să nu urcați pe munte sau să-i atingeți poalele. Celui care atinge muntele i se va lua viața.” Așa că gloata nu s-a apropiat, iar Iahve a coborât pe un nor înconjurat de foc:

„Iar a treia zi, când s-a făcut ziuă, erau tunete și fulgere și nor des pe muntele Sinai și sunet de trâmbițe foarte puternic. Și s-a cutremurat tot poporul în tabără. Atunci a scos Moise poporul din tabără în întâmpinarea lui Dumnezeu și a stat la poalele muntelui. Iar muntele Sinai fumea tot, că Se pogorâse Dumnezeu pe el în foc; și se ridica de pe el fum, ca fumul dintr-un cuptor, și tot muntele se cutremura puternic.”²⁰

Numai Moise a urcat în vârf și a primit Tablele Legii. În loc să fie observată în principii precum ordinea, armonia și dreptatea, care stau în firea lucrurilor, precum în viziunea păgână, Legea se pogoară acum din ceruri. Dumnezeu istoriei poate atrage mai multă atenție spre lumea oamenilor, care este teatrul lui de operațiuni, dar există, de asemenea, și un punct de plecare pentru o radicală instrăinare de ea.

În ultimul text al *Ieșirii*, redactat în secolul al V-lea î.e.n., se spune că Dumnezeu a făcut un legământ cu Moise pe muntele Sinai (se presupune că în jurul anului 1200). Savanții au purtat o dispută pe această temă. Unii critici sunt de părere că înțelegerea aceea a început să conteze în Israel doar odată cu secolul al VII-lea î.e.n. Dar, indiferent de dată, ideea unui astfel de acord ne arată că israeliții încă nu erau monoteiști, de vreme ce legământul avea sens doar în cadru politeist. Israelii nu credeau că Iahve, Domnul ce se arătase pe muntele Sinai, era *singurul* Dumnezeu, dar au făgăduit că vor ignora toate celelalte divinități și i se vor închina doar lui. E foarte dificil să găsim o singură mărturie monoteistă în întregul Pentateuh. Nici Cele Zece Porunci date pe muntele Sinai nu exprimă vreo îndoială cu privire la existența altor zei: „Să nu ai alți dumnezei afară de Mine!”²¹ Adorarea unei singure divinități era un pas fără precedent. Faraonul egiptean Akenaton încercase să-l adore pe Zeul Soarelui și să ignore celelalte divinități tradiționale din Egipt, dar această politică a fost schimbată imediat de urmașul lui la tron. A ignora o posibilă sursă de *mama* părea chiar o nesăbuiță, iar evoluția ulterioară a israeliților ne arată că au fost foarte reticenți la ideea de a neglija cultul altor zei. Yahve își dovedise iscusința în război, dar nu era un zeu al fertilității. Când s-au așezat în Canaan, israeliții au îmbrățișat instinctiv cultul lui Baal, Stăpânul Canaanului, care făcuse recoltele să crească încă din vremuri imemorabile. Profetii îi îndemneau pe israeliți să rămână credincioși legământului făcut, dar cei mai mulți continuau să-i venerze pe Baal, Așerah și Anat, conform tradiției.

Într-adevăr, Biblia ne spune că, în timp ce Moise era pe muntele Sinai, oamenii săi s-au întors la vechea religie păgână din Canaan. Au făcut un vițel de aur, reprezentarea tradițională a lui El, și au practicat ritualurile străvechi în fața lui. A pune episodul pe același plan cu înfricoșătoarea revelație de pe muntele Sinai poate fi o încercare a celor care au întocmit varianta finală a *Pentateuhului*, de a sugera amărăciunea sciziunii produse printre israeliți. Profetii precum Moise propovăduiau religia nobilă a lui Iahve, dar cei mai mulți oameni doreau ritualurile mai vechi, cu tot cu viziunea lor holistică asupra unității dintre zei, natură și omenire.

Totuși, israeliții *făgăduiseră* că Iahve va fi singurul lor Dumnezeu după ieșirea din Egipt, iar profetii le vor aduce aminte de această promisiune peste ani. Făcuseră legământ că îl vor adora doar pe Iahve ca *elohim*, și el îi încredinșase, în schimb, că vor fi poporul ales, pe care îl va apăra temeinic. Iahve îi prevenise că, de nu vor respecta legământul, îi va distruge fără milă. Cu toate acestea, israeliții au fost de acord. În *Cartea lui Iosua Navi*, descoperim unul dintre primele texte care celebrează legământul dintre Israel și Dumnezeul lui. Era un fel de tratat formal la care politica din Orientul Mijlociu apela descori pentru a uni două părți. Acesta urma o formă prestabilită. Textul acordului începea cu prezentarea regelui, care era partenerul mai puternic, și apoi făcea un istoric al relațiilor dintre cele două părți până la momentul respectiv. La sfârșit, enumera termenii, condițiile și sancțiunile care vor surveni, în caz că înțelegerea era neglijată. Ideea principală era, de fapt, că cerea credință absolută. În secolul al XIV-lea, în acordul încheiat între regele hitit Mursili al II-lea și Duppi Tashed, vasalul lui, monarhul și-a exprimat astfel pretenția: „Să nu-ți întorci fața către nimeni altcineva. Strămoșii tăi au plătit tribut Egiptului. Tu nu vei face așa ceva. [...] Cu cine mi-e prieten vei fi prieten și cu cine mi-e dușman te vei dușmăni.” Conform Bibliei, când au ajuns în Canaan, israeliții li s-au alăturat oamenilor din partea locului, deci toți urmașii lui Avraam au căzut la înțelegere cu Iahve. Ceremonia a fost oficiată de cel care i-a urmat lui Moise, Iosua, care vorbea în numele lui Iahve. Legământul a urmat tiparul tradițional. A fost prezentat Iahve, au fost amintite relațiile lui cu Avraam, Isaac și Iacov, apoi au fost invocate momentele ieșirii din Egipt. La sfârșit, Iosua a menționat termenii înțelegerii și a cerut incuviințarea formală a poporului lui Israel, care se adunase acolo:

„Temeți-vă dar de Domnul și-I slujiți Lui cu credincioșie și curățenie. Lepădați dumnezeii cărora au slujit părinții voștri cei de peste râu sau dumnezeii amoreilor, în țara cărora trăiți.”²²

Oamenii aveau de ales între Iahve și zeii tradiționali din Canaan. Și nu au ezitat. Ca Iahve nu era nicio divinitate, căci niciuna nu se implicase atât de mult în viața adoratorilor. Intensul lui amestec în treburile omenești dovedise, dincolo de orice îndoială, că Iahve era demn să le fie *elohim*. Deci numai lui i se vor închina și vor renunța la ceilalți zei. Iosua i-a prevenit că Iahve era din cale afară de gelos. Dacă vor neglija termenii legământului, îi va spulbera. Dar oamenii au fost de neclintit și l-au ales pe Iahve să le fie *elohim*. Așadar, „lepădați dumnezeii străini pe care îi aveți”, a strigat Iosua, „și întoarceți-vă inima către Domnul Dumnezeu lui Israel”.²³

Biblia spune că poporul nu a respectat legământul. Își aduceau aminte numai la vreme de război, când aveau nevoie de iscusita pază militară a lui Iahve. Dar când era pace, îi adorau pe Baal, Anat și Așerah, ca în vechime. Deși cultul lui Iahve era fundamental diferit, datorită tendinței istorice, se exprima adesea în termenii străvechiului păgânism. Templul înălțat pentru Yahve de regele Solomon la Ierusalim, orașul pe care tatăl său, David, îl cucerise de la icbusiți, era similar templelor zeilor din Canaan. Era alcătuit din trei zone cu suprafață pătrată, cea mai importantă fiind o încăpere mică, cubică, numită Sfânta Sfințelor și care găzduia Chivotul Legământului, un altar portabil pe care israeliții l-au luat cu ei în anii petrecuți în pustie. Înăuntrul templului era un imens bazin de bronz simbolizând marea antică din mitul cananean, Yam, și două coloane de câte treisprezece metri fiecare, ce sugerau cultul fertilității al lui Așerah. Israelii au continuat să-l venereze pe Iahve în sanctuarele antice moștenite de la cananeeni la Beth-El, Shiloh, Hebron, Bethleem și Dan, unde se organizau adesea ceremonii păgâne. Dar, oricum, templul avea să capete o aură specială curând, deși, după cum vom observa, în el aveau loc și activități nu tocmai în ton cu noua credință. Israelii au început să perceapă construcția ca fiind o imitație a curții cerești a lui Iahve. Toamna aveau propriul lor Festival al Anului Nou, care se deschidea cu sacrificarea țapului în Ziua Ispășirii, după care urma, cinci zile mai târziu, Sărbătoarea Tabernaculelor, dedicată începutului anului agricol. S-a sugerat că unii psalmi din această ceremonie slăveau intronarea lui Iahve în

propriul lui templu, care, asemenea înscăunării lui Marduk, punea în scenă momentul primordial în care Iahve făcuse haosul să i se supună.²⁴ Iar însuși regele Solomon era o întruchipare a sincretismului, căci avea multe soții păgâne care îi adorau pe propriii lor zei și era în relații prietenești cu vecinii păgâni.

Cultul lui Iahve era în permanență în pericol să fie asimilat de păgânism, care era răspândit. Amenințarea a devenit și mai mare în special în a doua jumătate a secolului al IX-lea. În anul 869, regele Ahab urcase pe tronul regatului nordic al lui Israel. Soția lui, Izabela, fiica regelui Tyrului și al Sidonului, aflate în Libanul de azi, era o păgână ferventă, hotărâtă să convertească țara la religia lui Baal și Așerah. Ea a adus preoți ai lui Baal, a căror credință a fost imediat îmbrățișată de nordicii cuceriți de regele David, care erau adepți moderați ai lui Iahve. Ahab i-a rămas credincios acestuia din urmă, dar nu a încercat să oprească prozelitismul Izabelei. Când o secetă grea s-a abătut asupra pământului aceluia, spre sfârșitul domniei lui, un profet pe nume Eli-Jah/ Ilie („Iahve este Dumnezeul meu!”) a început să cutreiere ținutul, purtând o mantie din blană de oaie și încins în jurul șalelor cu o piele de vițel, și să tune împotriva necredinței în Iahve. A adunat poporul și pe regele Ahab la o întrecere între Iahve și Baal pe muntele Carmel. Acolo, în fața a patru sute cincizeci de preoți ai zeului păgân, le-a vorbit oamenilor, întrebindu-i cât timp se vor frământa, neștiind pe care dintre cele două divinități să o aleagă. Apoi a cerut ca doi tauri, unul pentru el și unul pentru profeții lui Baal, să fie aduși pe două altare. Ei își vor chema zeii și se va vedea care dintre aceștia va trimite foc pe pământ pentru oficierea sacrificiului. „Așa să fie!” a strigat poporul. Preoții lui Baal l-au strigat pe nume toată dimineața, făcând o horă în jurul altarului, strigând și tăindu-se cu săbii și sulite. Dar „nu s-au auzit nicio voce și niciun răspuns”. „Strigați mai tare!” le-a spus zeflemitor Ilie, „fiindcă e zeu, are grijă pe cap, e ocupat, a plecat în vreo călătorie sau poate că doarme și se va trezi”. Însă nu s-a întâmplat nimic, „nicio voce, niciun răspuns și nicio atenție nu li s-a dat”.

Apoi a venit rândul lui Ilie. Oamenii s-au înghesuit lângă altarul lui Iahve, în timp ce el a săpat un șanț în jurul lui, pe care l-a umplut cu apă, pentru a împiedica un incendiu. Apoi Ilie l-a strigat pe Iahve. Și din cer a căzut foc imediat, mistuind altarul și taurul și sorbind toată apa din șanț. Oamenii au înțeles. „Iahve este Dumnezeu”, au strigat, „Iahve

este Dumnezeu". Dar Ilie nu era un învingător generos. „Înșfăcați-i pe profeții lui Baal!" a poruncit. Niciunul nu va fi cruțat. Au fost duși într-o vale din apropiere și răpuși.²⁵ De obicei, păgânismul nu căuta să se impună în fața altor oameni – Izabela fiind o excepție interesantă –, de vreme ce în panteon se găsea întotdeauna loc pentru încă un zeu, alături de ceilalți. Astfel de străvechi întâmplări mitice arată că, încă de la început, cultul lui Iahve cerea oprimarea violentă a altor credințe și lepădarea de ele, fenomen pe care îl vom analiza în detaliu în capitolul următor. După masacru, Ilie a urcat în vârful muntelui Carmel și a început să se roage, cu capul între genunchi, trimițându-și din când în când slujitorul să scruteze orizontul. El a vestit apariția unui norișor – cam cât un cap de om – care se ridica din mare, iar Ilie i-a spus să se ducă să-l prevină pe regele Ahab să se grăbească spre casă înainte să-l oprească ploaia. Chiar când grăia așa, nori de furtună au întunecat cerul și a început o ploaie torențială. În extaz, Ilie și-a strâns mantia și a alergat alături de carul lui Ahab. Trimițând ploaia, Iahve uzurpase funcția lui Baal, Zeul Furtunii, arătând că era la fel de eficient în aducerea fertilității ca și la război.

Temându-se de o reacție după masacrarea profeților, prorocul Ilie a fugit în peninsula Sinai și s-a adăpostit pe muntele unde Dumnezeu i se arătase lui Moise. Acolo a trăit o teofanie care a dezvăluit noua spiritualitate a lui Iahve. I s-a spus să se ascundă în crăpătura unei stânci ca să se apere de acțiunea divină:

„A zis Domnul: «Ieși și stai pe munte înaintea feței Domnului! Că iată Domnul va trece; și înaintea Lui va fi vijelie năprasnică ce va despica munții și va sfărâma stâncile, dar Domnul nu va fi în vijelie. După vijelie va fi cutremur, dar Domnul nu va fi în cutremur. După cutremur va fi foc, dar nici în foc nu va fi Domnul. Iar după foc va fi adiere de vânt lin și acolo va fi Domnul». Auzind aceasta, Ilie și-a acoperit fața cu mantia lui [...]»²⁶

Spre deosebire de celelalte divinități, Dumnezeu nu sălășluia în nicio forță a naturii, ci pe un alt tărâm. El era perceput în susurul încet al brizei blânde, sub forma paradoxală a unei tăceri grăitoare.

Povestea lui Ilie reprezintă ultima consemnare mitică a trecutului prezentă în Scriptura evreiască. Schimbarea se simțea în aer în toată zona aflată în Oicumenă – lumea civilizată. Perioada 800–200 î.e.n. a fost numită Epoca Axială. În religiile principale ale lumii civilizate,

oamenii au creat noi ideologii ce au continuat să joace un rol vital și să formeze conștiințe. Noile sisteme religioase reflectau condițiile economice și sociale care sufereau transformări. Din motive pe care nu le înțelegem în întregime, toate civilizațiile majore au evoluat în paralel, chiar și acolo unde nu a existat contact comercial (precum între China și Europa). Noua prosperitate a dus la dezvoltarea breslei negustorilor. Puterea îi părăsea pe regi și pe preoți, plecând din temple și palate spre piață. Bogăția recent apărută a contribuit la eferescența intelectuală și culturală, ca și la dezvoltarea conștiinței indivizilor. Lipsa egalității și exploatarea au devenit mai vizibile, pe măsură ce schimbarea își accelera ritmul în orașe, iar oamenii au început să înțeleagă că propriul lor comportament putea influența soarta generațiilor ce vor veni. Fiecare regiune și-a format o ideologie a ei, care să cerceteze astfel de probleme și preocupări: taoismul și confucianismul în China, hinduismul și budismul în India și filozofia raționalistă în Europa. Orientul Mijlociu nu a oferit o soluție singulară, căci, în Iran și Israel, Zoroastru și profeții evrei au dus la formarea unor versiuni diferite ale monoteismului. Oricât de ciudat ar părea ideea de „Dumnezeu”, ca și celelalte chestiuni religioase importante din respectiva perioadă, s-a dezvoltat într-o economie de piață în spiritul capitalismului agresiv.

În continuare, îmi propun să fac o scurtă incursiune în două dintre aceste perspective înainte de a analiza religia reformată a lui Yahve în capitolul următor. Experiența religioasă în India a avut o evoluție similară, dar s-a concentrat pe alte aspecte, ceea ce va pune în lumină caracteristicile ei și dificultățile pe care le presupune conceptul israelit de Dumnezeu. Raționalismul platonician și aristotelic este, și el, important, deoarece evreii, creștinii și musulmanii au preluat din fondul lui de idei, încercând să le adapteze la propria lor experiență religioasă, deși Dumnezeul grec era foarte diferit de al lor.

În secolul al XVII-lea, arienii aflați pe teritoriul Iranului de azi au invadat valea fluviului Ind și au cucerit populația băștinașă. Și-au impus credințele religioase, strânse într-o culegere de ode intitulată *Rig-Veda*, în care găsim o mulțime de zei ce exprimă multe dintre valorile reprezentate de zeitățile din Orientul Mijlociu și înfățișează forțele naturii ca având putere, viață și personalitate. Totuși, există indicii că oamenii începeau să privească zcii ca pe simple expresii ale unui Absolut divin care îi transcende pe toți. Asemenea babilonienilor, arienii știau că

miturile lor nu erau consemnări ale unor întâmplări petrecute în realitate, ci oglindeau un mister pe care nici măcar zeii înșiși nu-l puteau explica așa cum se cuvine. Încercând să-și imagineze cum au evoluat zeitățile și cum s-a născut lumea din haosul primordial, au ajuns la concluzia că nimeni, nici măcar zeii, nu putea elucida misterul existenței:

„Cine știe de unde a răsărit,
De unde s-a ivit emanația aceasta,
De a poruncit-o Domnul sau nu –
Numai cel ce vede tot din înaltul cerului știe.
Sau poate că nu.”²⁷

Religia din *Vede* nu își propunea să explice originile vieții sau să dea răspunsuri privilegiate la întrebări filozofice. Era concepută să-i ajute pe oameni să accepte minunile și spaimele existenței. Mai mult punea întrebări decât dădea răspunsuri, pentru a menține ființele umane într-o atitudine de reverențioasă mirare.

În secolul al VIII-lea î.e.n., când „J” și „E” își întocmeau cronicile, schimbările ce aveau loc în societatea și în economia de pe subcontinentul indian au făcut ca străvechea religie vedică să își piardă relevanța. Ideile localnicilor, care fuseseră suprimate în veacurile de după invazia arienilor, au ieșit iar la suprafață și au dus la renașterea interesului profund pentru religie. Deoarece s-a revenit la preocuparea pentru karma, conceptul conform căruia acțiunile omului îi pecetluiesc soarta, oamenii nu au mai fost dispuși să-i învinovățească pe zei pentru comportamentul iresponsabil al ființelor umane. Din ce în ce mai mult, zeitățile erau considerate simboluri ale unei singure Realități transcendente. Religia vedică a început să se intereseze de ritualurile sacrificiului, iar resuscitarea interesului pentru yoga („subjugarea” forțelor minții cu ajutorul unei discipline speciale a concentrării), străvechea practică indiană, arată nemulțumirea față de o religie care se concentra asupra aspectelor exterioare. Jertfa și liturgia nu erau de ajuns, iar oamenii doreau să descopere sensul lăuntric al acestor rituri. Vom observa că prorocii lui Israel aveau același sentiment. În India, zeii nu mai erau priviți ca ființe din afara celor care îi adorau, fiindcă bărbații și femeile se străduiau să interiorizeze adevărul în propria lor ființă.

Zeii nu mai erau foarte importanți în India și aveau să fie înlocuiți cu un învățător religios, care va fi considerat superior lor. S-a realizat

astfel o afirmare remarcabilă a valorii umanității și a dorinței de a ține destinul sub control. Aceasta avea să fie marea idee religioasă a subcontinentului indian. Hinduismul și budismul, religii noi, nu negau existența zeilor și nu le interziceau oamenilor să îi venereze. În viziunea lor, reprimarea și renegarea ar fi fost distructive. În schimb, budiștii și hinduiștii căutau noi mijloace de a transcende zeitățile, de a ajunge dincolo de ele. În veacul al VIII-lea, înțelepții își puneau astfel de întrebări în tratatele numite *Aranyaka* și *Upanișade*, cunoscute sub numele comun de *Vedanta*, adică sfârșitul *Vedelor*. Acestea apăreau în număr din ce în ce mai mare și au ajuns în jur de două sute către finele secolului al V-lea î.e.n. Este imposibil să facem generalizări cu privire la religia căreia îi spunem hinduism, deoarece ea evită sistematizarea și neagă ideea că o interpretare exclusivistă ar fi potrivită. Însă *Upanișadele* au dezvoltat o altă viziune, conform căreia divinitatea transcende zeii, dar este prezentă în esența tuturor lucrurilor.

Cei care împărtășeau religia vedică trăiseră puterea sacră în ritualul de sacrificare și o numiseră Brahman. Se credea că cei din casta preoțească (brahmanii) aveau această putere. De vreme ce sacrificiul ritual era considerat microcosmul întregului univers, cu timpul Brahman a ajuns să denumească o forță pe care se întemeia totul. Lumea toată era interpretată ca fiind emanația divină ce izvoră din ființa misterioasă a lui Brahman, care reprezenta sensul lăuntric al oricărei existențe. *Upanișadele* îi încurajau pe oameni să cultive ideea că Brahman se află în orice. Era vorba despre un proces de revelație în sensul literal al cuvântului, căci consta în dezvoltarea temeiului ascuns a tot ceea ce există. Orice întâmplare era o manifestare a lui Brahman, iar adevărata interiorizare însemna perceperea unității de dincolo de varii fenomene. Unele *Upanișade* îl concepeau pe Brahman ca fiind o forță personală, pe când altele îl considerau o putere impersonală. Lui Brahman nu i se poate spune „tu”; este un termen neutru, deci nici „el”, nici „ea”. Și nu se manifestă prin voința unei zeități suverane. Brahman nu-i vorbește omenirii, nu vine în contact cu bărbații și femeile, ci transcende orice astfel de activități omenești. Și nici nu răspunde în manieră personală. Păcatul nu constituie o „ofensă” pentru această putere, căreia nu i se pot atribui sentimentele de „iubire” sau „mânie” care nu ne „iubește” și „nu se „supără”. Recunoștința față de o astfel de forță și preaslăvirea ei pentru că a creat universul sunt total nepotrivite.

Brahman ar fi o putere divină complet străină de noi, dacă nu ne-ar pătrunde, nu ne-ar hrăni și nu ne-ar inspira. Tehnicile yoga i-au făcut pe oameni să-și conștientizeze propria lume interioară. Disciplinile care stabilesc anumite poziții, precum și un tip de respirație, un regim alimentar și o concentrare mentală, s-au dezvoltat independent și în alte culturi, după cum vom constata, și par să ofere o experiență a iluminării, care a fost interpretată în mai multe feluri, dar care este firească pentru omenire. *Upanișadele* afirmă că experimentarea unei noi dimensiuni a sinelui era, de fapt, aceeași forță divină din care se alimenta și restul lumii. Principiul nemuritor din fiecare individ era numit Atman și reprezenta o nouă versiune a străvechii viziuni holistice propagate în păgânism, o redescoperire în termeni noi a Vieții Unice dinlăuntru și din afara noastră, care era de esență divină. *Upanișada Chandogya* explică acest lucru prin parabola sării. Un tânăr pe nume Śvetaketu studiase *Vedele* doisprezece ani și era mândru de sine. Uddālaka, tatăl lui, i-a pus o întrebare la care nu a putut răspunde și, ca atare, părintele său a vrut să-i dea o lecție despre adevărul fundamental pe care fiul nu îl cunoștea. I-a zis să pună un bulgăre de sare în apă, iar în ziua următoare să-i spună ce s-a întâmplat. Când tatăl i-a cerut să scoată sarea, Śvetaketu n-a mai găsit-o, pentru că se dizolvase. Iar Uddālaka a început să-i pună întrebări:

– Ei bine, soarbe dintr-o parte! Cum e?

– Sărată.

– Soarbe de la mijloc! Cum e?

– Sărată.

– Soarbe din partea [cealaltă]! Cum e?

– Sărată.

– După ce mai guști din ea, vino la mine!

Și a făcut întocmai [spunând]: E mereu la fel.

[Tatăl] i-a spus:

– De bună seamă, dragul meu, tu nu zărești Ființa (*sat*) de aici, și totuși este chiar aici. Lamura aceasta e cea în care Totul își are firea, este Realul, este Sinele. *Tu ești acesta, Śvetaketu.*⁴

Așadar, chiar dacă nu este o forță pe care o putem vedea, Brahman este prezent în lume și, ca Atman, se află veșnic în fiecare dintre noi.²⁸ Atman a împiedicat transformarea lui Dumnezeu într-un idol, o Realitate

exterioară, o proiecție a propriilor noastre temeri și dorințe. În hinduism, Dumnezeu nu este o Ființă adăugată lumii pe care o cunoaștem și, prin urmare, nu se identifică cu ea. Nu avem cum să ne dăm seama de acest lucru prin rațiune. Divinitatea ni se „revelează” prin intermediul trăirii (*anubhava*), care nu poate fi exprimată prin cuvinte și concepte. Brahman este „ceea ce nu se poate spune prin cuvinte, dar prin care cuvintele sunt rostite [...] ceea ce cu mintea nu poate fi gândit, dar prin care mintea poate gândi”.²⁹ Este cu neputință să i te adresezi unei astfel de divinități imanente sau să te gândești la ea, adică să o transformi în obiect al gândirii. Această forță este o Realitate care poartă fi discernută numai în extaz, în sensul originar al termenului, acela de a ieși dincolo de sine.

Divinitatea „vine în gândurile celor care o știu dincolo de gândire, ci nu la cei care își inchipuie că la această putere se poate ajunge cu gândul. Divinitatea le este necunoscută învățaților și cunoscută celor simpli.

Divinitatea este cunoscută în extazul unei deșteptări ce deschide ușa vieții eterne.”³⁰

Asemenea zeilor, gândirea nu este negată, ci transcende. Trăirea lui Brahman sau Atman nu se poate explica pe cale rațională, ceea ce este valabil și pentru o piesă muzicală sau o poezie. De inteligență e nevoie pentru crearea unei opere de artă și, de asemenea, pentru aprecierea ei, dar trăirea este o experiență care depășește simpla facultate de a raționa, temă prezentă constant în istoria lui Dumnezeu.

Idealul transcendenței personale era întruchipat de yoghin, care își părăsea familia, renunța la toate legăturile și îndatoririle sociale și pornea în căutarea iluminării, plasându-se într-un alt registru al existenței. În jurul anului 538 î.e.n., un tânăr care purta numele de Siddhartha Gautama și-a lăsat soția cea frumoasă și fiul, și-a părăsit casa luxoasă din Kapilavastu, aflată cam la o sută șazecei de kilometri nord de Benares, și a devenit călugăr-eremit. Priveliștea suferinței îl îngrozise și a vrut să descopere secretul capabil să curme durerea de a exista, pe care o vedea pretutindeni în jur. Vreme de șase ani, a slujit mai multor guru hinduiști și a trecut prin penitențe cumplite, dar nu a progresat. Doctrinile înțelepților nu l-au mulțumit, iar mortificările l-au dus la disperare. Abia după ce a renunțat complet la toate aceste metode și a intrat în transă, într-o noapte a primit iluminarea. Întregul cosmos s-a bucurat, pământul s-a

cutremurat, din cer au căzut flori și brize înmiresmate au suflat, iar zeii din mai multe ceruri s-au veselit. Încă o dată, precum în viziunea păgână, zeitățile, natura și omenirea erau unite prin compasiune. Așa s-a născut iar speranța că eliberarea de suferință va izbândi și că nirvana va putea fi atinsă pentru a pune capăt durerii. Gautama devenise Buddha, Cel Iluminat. La început, demonul Mara l-a ispitit să rămână unde era și să se bucure de beatitudinea descoperită, spunându-i că nu avea rost să încerce a răspândi cuvântul, căci nimeni nu-l va crede. Însă doi zei din panteonul tradițional, Maha Brahma și Sakra, Stăpânul semizeilor (*devas*), au venit la Buddha și l-au rugat să explice lumii metoda lui. El a acceptat și, în următorii patruzeci și cinci de ani, a cutreierat India, propovăduindu-și mesajul: într-o lume a suferinței, un singur lucru e neclintit și durabil, Dharma, adevărul despre cum se cuvine trăită viața, singurul care-l poate elibera pe om de durere.

Dar nu avea nicio legătură cu Dumnezeu. Implicit, Buddha credea în existența zeilor, de vreme ce ei făceau parte din moștenirea lui culturală, dar nu considera că îi sunt omenirii de mare ajutor. Zeitățile erau prinse în tărâmul suferinței și nu ele îl ajutaseră să atingă iluminarea. Zeii erau prea implicați în ciclul renașterii, ca toate celelalte ființe, și aveau să dispară. Și, totuși, în momentele cruciale ale vieții sale – atunci când a hotărât să-și propovăduiască mesajul, de pildă – își închipuia că zeii îl influențează și joacă un rol activ. Dar, deși nu i-a renegat, credea că realitatea supremă care era nirvana era superioară zeilor. Budiștii nu cred că atingerea unei stări de beatitudine și de transcendență prin meditație sunt rezultatele intrării în contact cu o ființă supranaturală. Ideea este că astfel de stări sunt în firea lucrurilor și în ele poate intra oricine trăiește cum trebuie și deprinde tehnicile yoga. Așadar, Buddha și-a îndemnat discipolii ca, în loc să se încreadă într-un zeu, să se izbăvească prin ei înșiși.

Când și-a cunoscut primii învățăcei la Benares, după iluminare, a întemeiat un sistem bazat pe ideea esențială că tot ce există este *dukkha*. Viață înseamnă suferință și în ea totul este anapoda, iar lucrurile vin și pleacă într-o curgere fără sens. Nimic nu are însemnătate permanentă. Religia pornește de la impresia că ceva nu e în regulă. În Antichitatea păgână, aceeași percepție duse la formarea mitului despre divin, despre lumea arhetipală care ar corespunde lumii noastre și ar putea conferi omenirii o parte din forța ei. Buddha susținea că eliberarea de *dukkha*

este cu puțință, dacă duci o viață de compasiune față de toate ființele vii, dacă vorbești și te porți cuviincios și cu blândețe, ferindu-te de lucruri precum drogurile și narcoticele care înnegurează mintea. Dar nu pretindea că sistemul era invenția lui, ci insista că el doar îl *descrie*: „Am văzut o cărare străveche, un Drum străvechi, pe care au pășit Buddha de odinioară”.³¹ Ca și legile păgânismului, sistemul era corelat cu structura esențială a existenței, adică o dimensiune inerentă a condiției vieții înseși. Metoda avea o realitate obiectivă nu pentru că putea fi demonstrată cu argumente logice, ci pentru că oricine se străduia cu adevărat să ducă o astfel de viață constata că aceasta era calea. Eficiența, preferată demonstrației de natură filozofică sau istorică, a fost întotdeauna caracteristica religiilor majore. Secole de-a rândul, budiștii din multe colțuri ale lumii au constatat că stilul lor de viață dă roade și dezvoltă un simț altranscendenței.

Karma îi plasa pe oameni într-un ciclu nesfârșit al renașterii, condamându-i la mai multe vieți pline de suferință. Dar, dacă și-ar putea îndrepta atitudinile egoiste, și-ar putea schimba destinul. Buddha compara renașterea cu o flacără ce aprinde o lampă, de la care se aprinde o a doua lampă și tot așa, până când flacăra se stinge. Dacă un om e pe moarte, dar tot nu s-a dat pe brazdă, pur și simplu va trebui să aprindă altă lampă. Dar, dacă focul e stins, ciclul suferinței va înceta și se va ajunge la nirvana care, literal, înseamnă „răcire” sau „stingere”. Totuși ea nu este doar o stare negativă, căci în viața budiștilor joacă un rol analog cu cel al lui Dumnezeu. După cum explică Edward Conze în *Buddhism: its Essence and Development* („Budismul – principii și dezvoltare”), budiștii se folosesc adesea de aceleași reprezentări ca teiștii pentru a descrie nirvana, realitatea ultimă:

„Ni se spune că Nirvana este permanentă, stabilă, nepieritoare, inamovibilă, fără vârstă, fără moarte, nenăscută și nesăvârșită, că ea înseamnă putere, beatitudine și fericire, că este sălaș păzit și adăpost, locaș al siguranței de nezdruncinat, că în ea sunt Adevărul autentic și suprema Realitate, căci ea este *binle*, țelul suprem, singura perfecțiune a vieții noastre, Pacea eternă, ascunsă și de nepătruns.”³²

Unii budiști sunt împotriva acestei comparații, considerând că noțiunea de „zeu” este prea limitată pentru a putea exprima concepția

lor despre realitatea ultimă, lucru care se datorează faptului că teiștii folosesc termenul într-o manieră rigidă, pentru a se referi la o ființă care nu diferă foarte mult de noi. Asemenea înțelepților din *Upanișade*, Buddha a susținut că nirvana nu se poate defini sau dezbate ca oricare altă realitate omenească.

Atingerea stării de nirvana nu este ca „urcarea la ceruri”, așa cum o interpretează creștinii adesea. Buddha nu voia să răspundă la întrebări despre nirvana sau alte aspecte esențiale, deoarece „nu se cuvenea” sau era „nepotrivit”. Nirvana era indefinibilă deoarece cuvintele și conceptele noastre sunt legate de lumea simțurilor și a curgerii. Trăirea era singura „dovadă” de încredere. Discipolii lui vor simți că nirvana există pur și simplu pentru că viața cea bună îi va duce spre ea.

„Există, monahilor, un nenăscut, un neprefăcut, un neplămădit, un nealcătuit. Monahilor, dacă nu ar fi acest nenăscut, neprefăcut, neplămădit, nealcătuit, nu ar fi nici scăpare din naștere, prefacere, plămădire, alcătuire. Dar, fiindcă există un nenăscut, un neprefăcut, un neplămădit, un nealcătuit, există, prin urmare, și scăpare din naștere, prefacere, plămădire, alcătuire.”⁴³

Călugării lui nu au voie să speculeze pe marginea nirvanei. Tot ce putea face Buddha era să le dea o plută care să-i ducă „pe malul tatălui”. Întrebat dacă un budist care ajunge la nirvana o să trăiască după moarte, Buddha a respins întrebarea, spunând că e „nepotrivit”. Era ca și cum ai întreba încotro o ia o flacăra când „se stinge”. Ca atare, era greșit să spui că un budist trăiește în nirvana ca și cum n-ar exista. „A exista” nu avea nicio legătură cu vreo stare pe care să o înțelegem. Vom constata că, peste veacuri, evreii, creștinii și musulmanii vor da același răspuns la întrebarea despre „existența” lui Dumnezeu. Buddha încerca să arate că limbajul nu este suficient de înzestrat să exprime o realitate de dincolo de concepte și rațiune. De subliniat încă o dată că nu a respins rațiunea, dar a insistat asupra importanței unei gândiri și a unei utilizări a limbajului clare și precise. În definitiv, a afirmat că teologia sau credințele unei persoane, precum ritualurile la care ea lua parte, erau neimportante. Puteau fi interesante, dar nu aveau o însemnătate crucială. Singurul lucru care conta era să duci viața cea bună. Dacă se străduiau, budiștii

aveau să descopere că *Dharma* exista, deși era un adevăr ce nu putea fi exprimat în termenii logicii.

Pe de altă parte, grecii erau foarte interesați de logică și rațiune. Platon (circa 427-347 î.e.n.) era constant preocupat de probleme de epistemologie și de natura înțelepciunii. Mare parte din opera sa de tinerete a fost dedicată apologiei lui Socrate, care-i îndemna pe oameni să-și clarifice ideile, punându-le întrebări ce provoacă gândirea. Dar el fusese condamnat la moarte în anul 399, fiind acuzat de impietate și de coruperea tinerilor. Într-un fel care nu le era chiar străin oamenilor din India, Socrate nu se mai mulțumea cu străvechile festivaluri și mituri ale religiei, pe care le considera înjositoare și necuviincioase. Iar Platon fusese, de asemenea, influențat de Pitagora, filozof din secolul al VI-lea, care la rândul lui se poate să fi fost sub influența unor idei din India, transmise prin Persia și Egipt. El crezuse că sufletul era o zeitățe decăzută și pângărită, încarcerată în trup ca într-un mormânt și condamnată la un ciclu de perpetuă renaștere. El explicase experiența omenească de a ne simți străini într-o lume care nu pare a fi adevăratul nostru mediu. Pitagora îl învățase că sufletul se poate elibera cu ajutorul purificărilor rituale, care îl vor aduce mai aproape de armonie cu universul ordonat. De asemenea, Platon credea în existența divinului, o realitate neschimbătoare de dincolo de lumea simțurilor, și considera că sufletul era o divinitate decăzută, scoasă din elementul ei, prizonieră într-un trup, dar capabilă să-și regăsească statutul divin prin purificarea facultăților raționale ale minții. În celebrul mit al peșterii, a descris întunericul și obscuritatea vieții pământești a oamenilor, care percep numai umbrele realităților eterne, proiectate pe pereții peșterii. Dar, încetul cu încetul, ființa omenească poate fi scoasă din acest spațiu și poate ajunge la iluminare și eliberare, dacă își obișnuiește mintea cu lumina divină.

Mai târziu, Platon va fi renunțat, poate, la doctrina formelor sau a ideilor imuabile, dar ele au devenit, oricum, cruciale pentru monoteiștii care doreau să-și expună viziunea despre Dumnezeu. Erau idei durabile, realități constante pe care le sesizau facultățile raționale ale minții. Ele reprezintă realități mai pline, mai constante și mai eficiente decât imperfecțiile și schimbătoarele fenomene ale materiei, pe care le percepem prin simțuri. Lucrurile din această lume sunt doar ecouri, ele doar „participă la” sau „imită” formele eterne de pe tărâmul divin.

Fiecărui concept al nostru – cum ar fi iubirea, Dreptatea și Frumusețea –, îi corespunde o idee imuabilă, iar forma cea mai înaltă este ideea de Dumnezeu. Platon a turnat în formă filozofică mitul antic al arhetipurilor. Ideile imuabile, concept care îi aparține, pot fi considerate o versiune rațională a lumii divine mitice, iar lucrurile pământești sunt doar o umbră a acestora. Platon nu a pus în discuție natura divinității, ci s-a limitat la lumea divină a formelor, deși, din când în când, se pare că Frumusețea ideală sau Binele ideal reprezintă o realitate supremă. Platon era convins că lumea divină e statică și neschimbătoare. Pentru greci, mișcarea și schimbarea erau semnele unei realități inferioare, iar ceea ce avea o identitate adevărată rămânea mereu la fel, caracterizându-se prin permanență și imutabilitate. Prin urmare, mișcarea perfectă era a cercului, fiindcă el se rotește la nesfârșit și revine mereu la punctul originar. Sferele cerești imită lumea divină cât pot de bine. Această reprezentare profund statică a divinității va avea o influență covârșitoare asupra evreilor, creștinilor și musulmanilor, deși avea puțin în comun cu Dumnezeul din revelații, care este mereu activ, ingenios și, în Biblie, chiar se răzgândește, de pildă atunci când se căiește că l-a făcut pe om și hotărăște să distrugă omenirea în Potop.

Filozofia lui Platon are o dimensiune mistică adecvată pentru mono-teiști. Formele divine nu erau realități „din afară”, ci puteau fi descoperite în propriul sine. În dialogul intitulat *Banchetul*, Platon a demonstrat că dragostea pentru un trup frumos se putea purifica și transforma în contemplare extatică (*theoria*) a ideii de Frumos. Autorul o pune pe Diotima, mentorul lui Socrate, să explice că acesta este unic, etern și absolut, spre deosebire de orice altceva am experimenta în lumea aceasta:

„E vorba, Socrate, de acel frumos către care se îndreptau mai înainte toate străduințele noastre: frumusețe ce trăiește de-a pururi, ce nu naște și nu pierde, ce nu crește și nu seade; câteodată da, alteori nu; pentru unii da, pentru alții nu. Frumusețea ce nu se înfățișează cu față, cu brațe sau cu alte întruhipări trupesti; frumusețe ce nu-i cutare gând, cutare știință; ce nu sălășluiește în altă ființă decât sine; nu stă într-un animal, în pământ, în cer sau oriunde aiurea; frumusețe ce rămâne ea însăși cu sine, pururi identică sieși prin unicitatea formei [...]”³⁴

Pe scurt, o idee precum Frumosul are multe în comun cu ceea ce mulți teiști vor numi „Dumnezeu”. Totuși, în ciuda transcendenței, ideile se aflau în mintea omenească. Pentru noi, modernii, gândirea este o acțiune, ceva ce *facem*, însă pentru Platon, ea era ceva ce i se întâmpla minții. Obiectele gândirii erau realități active în intelectul celui care le contempla. Ca și Socrate, filozoful considera gândirea un proces de reamintire, de recunoaștere a ceva ce am știut dintotdeauna, dar am uitat. Cum ființele umane erau zeități decăzute, formele lumii divine se aflau în interiorul lor și puteau fi „atinse” prin rațiune, care nu era pur și simplu o activitate cerebrală, ci o sesizare intuitivă a realității eterne dinlăuntrul nostru. Noțiunea aceasta va avea o mare influență asupra misticilor din toate cele trei religii ce aparțin monoteismului istoric.

În viziunea lui Platon, universul era, în esență, rațional. Este vorba despre un alt mit sau o altă concepție creatoare despre realitate, iar Aristotel (384–322 î.e.n.) a făcut încă un pas: a fost primul care a recunoscut importanța gândirii logice, baza tuturor științelor, fiind convins că se putea ajunge la o înțelegere a universului prin aplicarea acestei metode. El a încercat o abordare teoretică a adevărului în cele paisprezece tratate cunoscute sub numele de *Metafizica* (termenul a fost ales de cel care a reunit textele și a plasat scrierile „după *Fizica*”, adică *meta ta physika*). Aristotel a studiat, de asemenea, fizica teoretică și biologia empirică. Cu toate acestea, el a manifestat o profundă modestie intelectuală, insistând asupra faptului că nimeni nu poate ajunge la o concepție adecvată despre adevăr, dar că fiecare poate aduce o contribuție cât de mică la înțelegerea noastră colectivă. Evaluarea pe care a făcut-o opereii lui Platon a stârnit o controversă substanțială. Se pare că, dat fiind propriul său temperament, se afla în opoziție cu concepția platoniciană transcendentală asupra formelor și respingea ideea că ele ar avea o existență independentă. În viziunea lui, formele aveau caracter real numai dacă existau concret, fiind obiecte materiale din lumea noastră.

Dar, în ciuda abordării mundane și a preocupării pentru faptul științific, Aristotel a dovedit o înțelegere profundă a naturii și a importanței religiei și mitologiei. El a subliniat că celor inițiați în diverse culte bazate pe mistere nu li se cerea să învețe fapte, ci „să simtă unele emoții și să intre într-o anumită stare”³⁵. De aici, și celebra lui teorie literară conform căreia tragedia exercită o purificare (*katharsis*) a emoțiilor prin groaza și mila care echivalează cu experiența renașterii.

Tragediile din Grecia antică, inițial componente ale unui festival religios, nu constau neapărat într-o consemnare de întâmplări istorice, ci se străduiau să dezvăluie un adevăr de o importanță majoră. De fapt, istoria era mai puțin serioasă decât poezia și mitul: „Una descrie ce s-a întâmplat, cealaltă, ceea ce se poate întâmpla. Ca atare, poezia e mai filozofică și mai serioasă decât istoria, deoarece vorbește despre ceea ce este universal, iar istoria, despre ceea ce e particular”.³⁶ Poate că, în istorie, a existat un Ahile sau un Oedip, dar întâmplările pe care le-au trăit ei nu sunt relevante pentru personajele pe care le știm de la Homer și Sofocle, care exprimă un adevăr diferit, dar mai profund, despre condiția umană. Conceptul aristotelic de *katharsis* în tragedie a fost o prezentare filozofică a unui adevăr pe care *Homo religiosus* îl intuise dintotdeauna, anume că o expunere, simbolică, mitică sau rituală a unor întâmplări de nesuportat în viața de zi cu zi le poate izbăvi și prefăce în ceva pur și chiar plăcut.

Ideea aristotelică de Dumnezeu avea să-i influențeze coplesitor pe monoteiștii de mai târziu, mai ales pe creștinii din Occident. În *Fizica*, filozoful a cercetat natura realității, precum și alcătuirea și substanța universului. A dezvoltat ceea ce echivala cu o versiune filozofică a străvechii reprezentări a creației ca emanație, susținând că există o ierarhie de existențe și că fiecare dintre ele împarte cu cea imediat inferioară forma și schimbarea. Dar, spre deosebire de vechile mituri, teoria aristotelică afirma că emanațiile slăbeau pe măsură ce se îndepărtau de sursă. În vârful ierarhiei se afla Mișcătorul Nemișcat, pe care filozoful îl identificase cu Dumnezeu. El era ființă pură, deci eternă, imobilă și spirituală. Dumnezeu era gând pur, în același timp gânditor și gândit, adâncit într-o clipă eternă de contemplare de sine, fiind cel mai nobil obiect al cunoașterii. Dacă materia este imperfectă și muritoare, în Dumnezeu și în gradele superioare ale ființei nu există niciun element material. Mișcătorul Nemișcat este cauza oricărei mișcări și activități din univers, de vreme ce fiecare mișcare trebuie să aibă o cauză cu o sursă unică. El pune lumea în mișcare printr-un proces de atracție, căci toate ființele sunt atrase de Ființa însăși.

Omul are o poziție privilegiată, căci sufletul lui a primit darul divin al intelectului, prin care se înrudește cu Dumnezeu și cu care împarte natura divină. Datorită divinei facultăți de a raționa, omul le este superior plantelor și animalelor. Ca trup și suflet, oricum, el este microcosmosul

intregului univers, alcătuit din cele mai josnice materii, dar fiind înzestrat cu atributul divin al gândirii. Este datorია lui să devină nemuritor și divin prin purificarea intelectului. Înțelepciunea (*sophia*) era cea mai nobilă virtute a omului și se exprima prin contemplarea (*theoria*) adevărului filozofic care, precum în teoria lui Platon, face din noi ființe divine, fiindcă imităm activitățile lui Dumnezeu însuși. La *theoria* nu se ajunge doar prin logică, ci și prin intuiția disciplinată ce provoacă o extatică transcendere de sine. Foarte puțini oameni sunt capabili de o astfel de înțelepciune, iar cei mai mulți nu pot ajunge decât la *phronesis*, un exercițiu de prudență și inteligență în viața cotidiană.

În ciuda poziției importante pe care Mișcătorul Nemișcat o ocupă în sistem, relevanța religioasă a Dumnezeului lui Aristotel era mică. Nu el făcuse lumea, căci asta ar fi implicat o schimbare nefirească și o activitate desfășurată în timp. Deși totul tânjește după el, acest Dumnezeu rămâne indiferent față de existența universului, de vreme ce nu poate contempla nimic din ce-i este inferior. Bineînțeles că el nu călăuzește lumea și nu ne poate schimba viața într-un sens sau altul. Dacă Dumnezeu știe de cosmosul care a emanat din el, ca un efect necesar al existenței lui, este o întrebare fără răspuns. Întrebarea cu privire la existența unei astfel de divinități este una marginală. Poate că Aristotel însuși și-a abandonat teologia mai târziu. Ca oameni care au trăit în Perioada Axială, Aristotel și Platon au fost preocupați de conștiința individuală, de calea cea bună în viață și de problema dreptății în societate. Și, totuși, gândirea lor era elitistă. Lumea pură a formelor platoniciene sau divinitatea îndepărtată a lui Aristotel au avut un impact redus asupra vieții muritorilor de rând, lucru recunoscut de admiratorii lor de mai târziu, evrei și musulmani.

Așadar, noile ideologii din Perioada Axială au căzut de acord că existența umană conține un element transcendent de importanță capitală. Diverșii înțelepți pe care i-am adus în discuție au conferit transcendenței interpretări diferite, dar toți au considerat-o crucială pentru transformarea indivizilor în ființe umane depline. Nu au înlăturat complet vechile mitologii, ci le-au reinterpretat, ajutându-i pe oameni să se ridice deasupra lor. Când aceste ideologii de moment erau în formare, prorocii lui Israel își creau propriile tradiții care să facă față unei realități în schimbare, iar rezultatul a fost că Iahve a devenit apoi *singurul* Dumnezeu. Dar cum să se împacă Iahve cel capricios cu celelalte viziuni mărețe?

CUPRINS

<i>Nota traducătorului</i>	5
Introducere	17
Capitolul I. La început... ..	25
Capitolul II. Un singur Dumnezeu	64
Capitolul III. O lumină pentru neamuri	107
Capitolul IV. Treimea: Dumnezeu creștin	138
Capitolul V. Unitate: Dumnezeu Islamului.....	166
Capitolul VI. Dumnezeu filozofilor	207
Capitolul VII. Dumnezeu misticilor	250
Capitolul VIII. Un Dumnezeu pentru reformatori	302
Capitolul IX. Iluminismul.....	341
Capitolul X. Moartea lui Dumnezeu?	400
Capitolul XI. Oare Dumnezeu are vreun viitor?.....	434
<i>Glosar</i>	461
<i>Note</i>	471
<i>Bibliografie recomandată</i>	495
<i>Indice de nume</i>	509